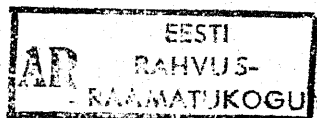

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

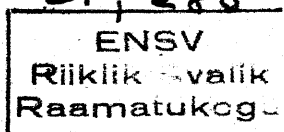
TOIMEKOND: J. AAVIK, M. J. EISEN, V. GRÜNTAL,
J. JÕGEVER, A. JÜRGENSTEIN, L. KETTUNEN, J. KÖPP,
J. LUIGA, A. SAABERK

TEGEV TOIMETAJA **J. W. WESKI**

NELJASTEISTKÜMNES AASTAKÄIK
1920

SP, 286

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1920

XIV AASTAKÄIK

№ 11—12

Rändavad järved.

(Lõpp.)

2

Mõnel üksikul korral tunnistab rahvasuu selgesti, et veesolkimine just veevaimu ära pahandab ja järve sunnib mujale rändama. Rõuge kihelkonna Vastse-Kaseritsa Palu-metsa järve vaim palub naisi järve mitte reostada, aga kui naised palvet tähele ei pane, tõreleb ta naisi kurjaga järvede reostamise pärast, ühtlasi ähvardades reostamise kordumisel vanast paigast lahkuda. Selle lahkumise saadab ta pea täide. Üks P. Lensini üleskirjutatud teine Öisu järve kohta kuulutab selgesti, et järvevaim inimesi hoiatanud. Tõrva, Kütivalla Kehala, Pikkjärve ja Kuremaa järve äramineku põhjuseks nimetatakse selgete sõnadega veevaimu vihatumist vee reostamise pärast. Küti-Kehala järvevaim vihabast enese rahva üteluse järele koguni „seaks“. Lühidalt: järve vee solkimisega sunniti puhtust-armastav järvevaim — ükskõik, missugune nimi talle antagu — oma senise asupaigaga põgenema.

Järvede rändamist tuntakse meie kodumaast kauge-malgi, tuntakse kõige pealt soomlaste seas. Jamburi maakonnas Soikkola kihelkonnas Aussinmäe järv lahkub vee solkimise põhjusel niisama nagu Eesti järved endisest asupaigast, peatab teel ja seisab viimaks seitsme-versta rändamise järel praegusel kohal (Kotiseutu 1914 nr. 7, I. Lukkarinen, Tiedot vesipaikkojen siirtämisestä paikasta toiseen). Soikkola elanikud on järvede veesolkimise poolest ettevaatlikud, karteš, et järved solkimise puhul ära rändavad. Soomes eneses otsekoheseid järvede rändamisi ei tunta, küll aga teatakse Mouhijärvest Satakunnas, selle vesi kerkinud korra nii kangesti, et lambad kolm silda kõrgemal olevas laudas ära uputanud. Karjalas arvatakse, et allikas ära rändab, kui ta vette piima kallatakse. Mantsi suure soo kohta kõnelevad karjalased: „vedenemäntä“ vii-

nud praeguse soo kohal enneleidunud järvest kõige vee mujale, olles pahane sellepärast, et kalamehed ta lehma — sarvilise, jalgadega kala — ära tapnud (Dr. U. Holmberg, Die Wassergottheiten, lhk. 234). Aunuses tuntakse muidki jutte, mille järele pahandatud järvevaim водяной järve endisest asupaigast ära viib. Kuna meie järvevaimust tavalisest midagi paha ei jutustata, esineb Aunuse водяной meie kurja näkina: püüab alati inimesi ja loomi uputada. Rahvas kimbus, kuni viimaks tark nõu annab: tarvis водяной järvest välja ajada. Võetakse püha pilt, palutakse kaldal Mikoola ees, riputatakse järve pühitsetud vett. Ristiusu kombes sunnivad водяной põgenema. Äkisti tõuseb kange tuul, vaikne järvepind hakkab lainetama, vodänoi põgenemas. Kuri koll põgeneb viis versta madalat maad mööda edasi Shoksha jõkke. Vodänoi järele kogu järve vesi nagu takjas kinni, voolab pahinal edasi Shoksha jõkke Lodeinopole maakonnas (S. V. Maksimov, Нечистая сила, 1912, lhk. 103—105).

Isegi kaugelasuv Votjaki rahvas tunneb järvede rändamist. Votjaklased jutustavad oma L ö z a järvest, et seal roojast pesu pestud. Järv vihastunud, lahkunud härjakarja ja soldatite saatel endisest asupaigast, ilmunud praegusele kohale. Viimased kaevavad järvele uue asukohagi (Dr. U. Holmberg, Permalaiisten uskonto, lhk. 185).

Lätimaa rändavate järvede kohta on Fr. Bienemann oma raamatus „Livländisches Sagenbuch“, lhk. 44—45, nimekirja ära trükinud. Ses nimekirjas seisavad järgmised rändavad järved:

Tasmari järv Liibavi ligidal.

Spahreni järv.

Villgaaleni „õnnistusejärv“.

Sepa (Seppen) järv, Haasenpoti lähedal.

Usma järv.

Viksheni järv.

Dobleni järv.

Behrshofi järv.

Sea järv Talseni ja Kandau vahel.

Suur-Autsi järv.

Greeshu järv.

Babiti järv. Viibib teel ühes soos kolm päeva ja rändab uuesti edasi, sest et ta nime üles ei arvata.

Bersoni järv.

Kudlingi järv.

Plausche järv Sissegalis.

Libbieni järv.
Drostenhofi järv.

Sellele nimekirjale tuleks veel juure lisada:

Durbeni järv. Selle järve vaim tuleb iga aasta endis-
sesse kohta tagasi ja lehvib järve asemel raba peal valgeis
riideis (Baltische Wochenschrift, 1861, lhk. 547).

Deeva esars Dondangeni juures. Selle järve minekul
ratsutab Vanaisa eel valge mära seljas (G. Seesemann,
Erinnerungen an Dondangen, lhk. 12).

Gnehvis'i järv Stockmanni juures (Lerch-Puschkaitis,
Latveeschu tautas teikas un pasakas, VI, 199).

Mahlu järv Bersonis (Lerch-Puschkaitis, V, 392).

Kangari järv (Бривземниаксь, Сборникъ матеріаловъ
по этнографіи, II, Латышскія народныя сказки, I: 16—17).

Lätlased kõnelevad koguni „Jumala mahavisatud
järvedest“. Meie härja asemel ratsutab lätlastel, nagu
mag. J. Lautenbach mulle suusõnal seletanud, mees valge
hobuse seljas tumeda müristamisepilve eel. Korraga
nimetab ta järve nime ja nüüd lõhkeb pilv, kohta ja
enamasti mitte eest ära põgenevaid heinalisi voogudega enese
alla mattes. Niisuguseid Jumala mahavisatud järvedest
nimetas mag. J. Lautenbach Tasmari järve Liibavi ligidal,
Lainums'i järve ja Stulbis'i järve Talseni maakonnas. Ka
leedulased lätlaste naabruses teavad mag. J. Lautenbachi
järele taevast sadanud järvedest rääkida.

Nagu lätlased, tunnevad nende sugulased leedulasedki
natuke järvede rändamist, kuid rändamise põhjus ja viis
erineb Eesti omast. Telshi tekib küll järv, aga ei teata ta
algupära. Kõuepilv näikse kauemat aega lohu kohal viibi-
vat, ilma et sealt vihma sajak. Viimaks ilmub pilvevah-
tivate inimeste juurde juut ja ütleb: „Inimesed, mida te
mõtlete? See on pikk vesi nagu mu küünar (= mastélis).“
Vaevalt jõuab ta seda ütelda, kui juba taeva alt järv maha
sajab. Järve hakatakse Mastis-järveks hüüdma. — Teine
sarnane lugu sündinud Troki maakonnas Jesnos. Seal
kaitsenud tütarlaps karjamaal karja, uinunud aga magama.
Üles ärgates näeb: kari kadunud. Tütarlaps hüüdma:
„Seisa, must!“ Sedamaid sadanud taeva alt maha Laid-
sikast ära tulnud järv. (Этнографическое обозрѣніе-1890,
№ 3, I. 147). Veel kõnelevad leedulased: must põrsas
jooksnud heinamaale, selle peale hakanud vihma sadama
ja sajast tekkinud järv. Igatahes on Leedus järvede rän-
damise algidusid olemas (Veckenstedt, Die Mythen, Sa-
gen und Legenden der Zamaiten I, 224).

Saksa rahvajuttudest ei ole mulle meie järvede sarnast tihedest kohast teise rändamist silma puutunud, küll aga uute järvede tekkimist. Neist järvist ei tea rahvasuu tavalisest kõnelda, kust nad pärit. Tölzi lossi kohal lõhkevad pilved, vesi matab lossi enese alla (Wolf, Zeitschrift für deutsche Mythologie I, 447). Krähenpfuhli kole rüütel veab noori tütarlapsi enese juure. Ühe kallal jälle vägi-valda tarvitada püüdmise ajal tõuseb kole müristamine, pilved lõhkevad, loss vajub kõige täiega maa alla, järv tekib asemele (Kuhn, Westfälische Sagen, 215). — Berliini ligidal praeguse Hopfensee asemel olnud enne klooster väga patuste munkadega. Korraga müristamine, klooster vajub munkadega maa põhja, järv tekib asemele (Kuhn, sealsamas, 407). Praeguse Seeburgi asemel olnud enne loss; pilved lõhkevad lossi kohal, järv tekib asemele (Kuhn, sealsamas, 382). Hoskirchis, Scheiensees, Bodenloosesees vajub klooster maa alla, Bibersees loss (Meier, Sagen aus Schwaben, 334, 81). Fürstenbergis küla kirikuga (Bartsch, Sagen aus Meklenburg, 394). Igal pool tekib järv asemele. Veeseri orus muiste meri; maavärisemise ajal jookseb vesi sealt merde. Veel mõnda sarnast maa alla vajunud lossi ja kirikut tunneb Saksamaal rahvasuu; vajumise põhjus alati kohaliku rahva jumalakartmata, patune elu.

Vee ajutist kadumist kuskilt veekogust tunnevad sakslasedki. Siebenbürgenis Kronstadt'i ligidal on üks allikas, Gespreng, mis peaaegu iga kolme, nelja suve järel kuivab. Järgmisel suvel ilmub vesi uuesti (Wlislocki, Volksglaube, 34). See kaduv ja jälle tagasitulev allikas tuletab Vene sellekohaseid järvi meele.

Linnade, külade, kirikute uppumisi ei või ometi Eesti rahvaluule iseloomulikkudeks toodeteks pidada. Nende jutude juured peituvad sügavamal. Linnade sattumised järve põhja toetuvad igatahes Soodoma ja Gomorra linnade eeskujudele. Rahvasuu luuletab omalgi maal ühele ehk teisele kohale niisamasuguse saatuse. Prantsusmaal kõneldakse, et meri muiste Isle'i linna ära neelanud. Kalamehed arvavad endid meie päevilgi tormi ajal linnamajade katuseid ja kirikute tornisid nägevat. Saksamaal jutustatakse sedasama Vineeta linna kohta. Neil kahel leidub ometi vähe ajaloolist alust, vähemalt niipalju, et uputus nad ära hävitanud. Iialgi ei ole vesi neid tervelt enese alla matnud, nagu rahvaluule seletab.

Venemaal teab rahvasuu niisama mitmest järve alla maetud linnast kõnelda. Grodno kubermangus matab väike Svitás-järv enese alla patuse linna, kes ühelegi teekäijale

öömaja ei annud. Leedumaal jutustatakse maa alla vajumist niisama Rai linnast supeluskoha Druskeniki ligidal. Volga mail langeb Kiteshi linn kõige rahvaga maa alla, kui Tatari vürst Batõi linna tungib (S. V. Maksimov, Нечистая сила, 1912, lhk. 96--97). Sarnaseid lugusid tunneb Vene rahvaluule veel mõnegi.

Linnade, külade, kirikute järve sattumise juttude rohkuse peale vaadates ei või imestleda, et rahvasuu Ülemistegi järvele uputamisetgevuse osaks määrab. Ülemiste järv tahab Tallinna enese alla matta, niipea kui Tallinn täiesti valmis. Targad tallinlased aga oskavad endid selle hädahoju eest hojda: leiavad alati oma linna kallal kohendamist ja parandamist. Isegi Taaralinna näikse säärane hädahoht Võrtsjärve poolt ähvardavat saladuslise kirja üleslugemisel järve kaldal. Sel puhul „pöörab Võrtsjärv enese teise külje peale“, praegusest paigast seega Tartu poole lahkudes ja niisugusel korral ehk Tartut enese alla mattes. Oieti leidub kaks salakirjutust Võrtsjärve kohta: üks Tamme vallas, teine Tarvastus. Täniini pole ometi keegi rahva arvamise järele nende sisu mõistnud. Ka Viljandi järve kohta on J. P. Söggel teateid saanud, et see järv jäädavalt praegusele seisukohale ei jäävat. Kaks korda avaldanud ta juba tahtmist sealt lahkuda, kuid suur tuul takistanud mõlemal korral, kui ka järv juba pilvesse tõusnud. Kolmandal korral jätvat ta tõesti praeguse asupaiga maha. Ei teata ometi, kuhu ta läheb. — Pärnu-Jaagupi Pere järve minekul ähvardab temas asuv hall vanamees: „Kui see koht (= küla) juba nii suureks saab ja siia palju rahvast elama tuleb, et ta kui linn välja näeb, toon ma oma elukoha täielt tagasi teie peale ja matan teid järve alla.“ Ähvarduse pärast kardab küllarahvas juure ehitada ja ehitustele uuema aja moodi anda, et järve vaim küla linnaks ei peaks. Pärnut sellevastu ei ähvarda ükski järv, kuid kardetakse, et meri talle Vineeta päevi valmistab; missugustel tingimustel, pole ma teada saanud. Igatahes näeme, et Soodoma ja Gomorra lugu niihästi meie kui võõra maa rahvastele rohkesti aineid annud rahvaluulele samasuguseid sündmusi tekitada.

Näkiramatus (lhk. 107) avaldasi oletamise, et hoiatajaks järve rändamise eel vete-ema tuleb pidada. Selle oletamise vastu vaidleb Dr. U. Holmberg (Die Wassergottheiten, lhk. 177), tähendades, et kuskil ei üteldavat, vete-ema täitnud hoiataja kohuseid. Tingimata pean Dr. U. Holmbergile õiguse andma. Ülepea ei leidu Eesti rahvajuttudes seletust mõistatusliku musta härja kohta

ega tea rahvasuu ses tükis muidugi otsust anda. Igatahes ei või pilve eel jooksev must härg milgi kombel loomulik härg olla, vaid esineb palju enam mingisuguse vaimlise olemise kehatusest, seda enam, et härg mõnikord mõirates hoiatab ehk inimlikul häälel kõneleb. Sagedamini kui härg hoiatab, paneb rahvasuu kellegi X pilvest seda ülesannet täitma. X-le sobibki hoiatamine paremini kui härjale. Mulle näib, et vahet teha tuleb pilve eel tormava härja ja pilvest hoiatava hääle vahel, olgu et ka rahvajutud mõne korra panevad härja hoiatama. Ehk on eksikombel hoiatus härja suhu mõnes järve-rändamise teisendis pandud?

Ülepea oleks võõrastav vete-ema härja näol ette kujutada. Linnu näol ilmumist võiksim e ennem käsitada. Huvitav on veel tähele panna, et Öisu järve teeleminekul ühes teisendis peale musta härja veel hall vanamees pilves esineb, hoiatamist enese peale võttes. Vete-ema võiks vaevalt halli vanamehe kujul esineda. Olgu küll, et mõnes järves, nagu Lagessoo järves, vete-ema arvatakse asuvat, Karjalas vedenemänta, ei sobi igal pool ometi kõik tundemärgid vete-ema nähtava ilmumise kohta. Ennem tohiksime ehk oletada, et järvede „teejuht“ järvehaldjas olnud. Haldjaist ja näkist kuuleme tihti, et nad mingisuguse looma kujul esinenud. Näkiks ei tohi me ometi järvede teejuhti pidada, sest mitmed järve rändamise jutud kuulutavad, et uude kohta mahasadav järv enese alla isiku ehk isikuid matab ja sellest uppunud isikust alles näkk järve tekib, kuna enne rändamist näki asumist järves ei tunta.

Harry Jannsen katsub kuldsarvilisele mustale härjale omalt poolt seletust anda (Märchen und Sagen des estnischen Volkes, lhk: 184): „Kuldsarviline härg, Kõuejumal, tormab mõirates (müristades) edasi ja voogudest, mis ta sülest voolavad, tekib järv, kus tema ehk osa temast asupaiga võtab ja ohvrit nõuab. Eesti rahvalauludes nimetatakse veevaimusid otsekohe kõuejumala lasteks.“

Need H. Jannseni väited nõuavad õiendust. Autor ei too ette ühtki rahvalaulu, kus veevaimud kõuelastena esineksid; ei võigi tuua, sest et niisugused puuduvad. Eesti rahvaluule ei tunne Kõuejumala esinemist härja kujul. Vististi toetab ennast H. Jannsen, nagu keegi nimetamata autor varem inigi (Inland 1853 nr. 7), ses tükis Neuši rahvalaulude peale. H. Neus tsiteerib oma Estnische Volkslieder, lhk. 103, ühe rahvalaulu:

Viis oli vikervihma lapsi,
 Kasulapsi karikalla :
 Üks elas mere muiste peres,
 Teine järve jänderikul,
 Kolmas oli kaevu kasvandikku,
 Neljas jõgenal neitsina,
 Viies oli lätte lese poega.

See kahtlust-äratava loomuga rahvalaul ei jaksa ometi mingisugust kõulaste olemasolemist tõeks tunnistada, ta tunnistusjõud langeb ülepea nulliks. Pikrist ehk Ukust teatakse küll, et ta Vöhandu jões käinud ja jõest välja käinud, aga mitte härja kujul, vaid inimese näol, üks sinine, teine punane sukk jalas. Greeka mütooloogias esineb Zeus mõnikord härjana. Indlaste Vishnu moondub tarbekorral ükskõik missuguseks loomaks. Egiptlased austavad Apist jumalana, Iisrael teeb enesele kuldvasika, austab seega niisama härga.

Härja esiletulemist veest tunnevad veel muudki rahvad. Sakslased näituseks kõnelevad, et muiste Mummeljärvest härg välja tulnud. Veemees härja kujul esineb merovingide müütilise esiisana. Edda järele veavad sikkud Thorri kõuevankrit. Ühe juhtumise olen ometi leidnud, mil härja asemele sikk astub. Rakveres sunnib püha hiis ta juures olevat jõge vee solkimise pärast kohalt lahkuma; müristamispile eel ilmub sikk hoiatajana. Siin ilmub Germaania mõju: sikk esineb ju tavalisest Thorriale teejuhina.

Saksa järved teevad tihti härgadega tegemist. Mittemest oma järvest teavad sakslased, et seal „järvepull“ asuvat, kes mõnikord järvest väljagi tulevat. Üleüldse avaldab sakslaste „järvepull“ niisugust kurja loomu, kui meie näkk. Sakslaste seas valitseb arvamine, et veevaimud endid ajuti härgadeks moondavad. Niisugused härjad on ometi hallid (Weinhold, Altnordisches Leben, 36—38). Rammi linna juures ilmub pull järvest, kaabib jalgadega liivapilved üles, matab linna liiva alla (Bartsch, Sagen aus Meklenburg, 380) — Przemösli võtavad kaks härga eneste vahele, tõstavad õhku, viivad ära (Афанасьевъ, Поэтическія воззрѣнія славянъ II, lhk. 676). Järvede ja ülepea vete härjad ilmuvad ainult suve jooksul, talvel peab vett kattev jää nad enese all vangis, kuid seda enam mõirgavad nad seal jää all. Kuhn tähendab vete härja kohta (Westfälische Sagen, lhk. 294): „Neid jooni tänele pannes ei tarvitse kahelda, et härg suvel üles kerkiv vihma- ja kõuepilv on, mis talvel alt maailma

külge köidetud ja sellepärast tulise hingedauruga jääd sulatab ehk kõuemürinaga laseb lõhkeda, suvel aga küll mitte ilmlikkude, vaid taevaliste lehmade, pilvede juures võõrsil käib, nii et nad oma rikkust maa peale välja valavad, aga siis tema poolt ära neelatakse, et temaga ühes kaduda, päikesele ja valgusejumalale aset tehes. Nagu taevalisi lehmi ilmlikkude asemele tuleb panna, niisama tuleb ka härja äraneelatud inimeste asemele väenulikka loodusevägesid seada, kes vihma ja kastet takistavad.“ Et meil arvatakse müristamise ajal niisugust võitlemist väenuliste vägede vahel olevat, tunnistab see oletamine, et Jumal vanapaganat taga kiusab ja ta viimaks maha lööb. — Muude rahvaste usust on härg vist meie järvedesse vilksatanud, muidugi ilma säärast osa esitamata kui sakslaste seas. Meil ei tungi härg iialgi lehmade juure; härg viib järve ainult uue koha peale, järvele sealjuures teed valmistades ja vahel süüta inimesi hoiatades. Sellega on meil härja ülesanne täidetud; ta kaob vette, kust ta tulnud. Igatahes jätab üleüldisesse mütoloogiasse tagasivaade selle mulje järele, et härja esinemine järvede rändamisel mujalt oma algupära saanud.

Rändava järve eel harukorral ilmuv lind ulatab niisama Germaania mütoloogiasse. Paari järve rändamisel kuulsime eespool nagu teed juhatavast linnust. Ühe korra nimetatakse üleüldse lindu, teise korra vee karva kulli. Esimesel korral on linnutõug ligemalt jäänud määramata. Võiksim ehk oletada, et kui teisel juhtumisel lind veekarva kulli nime kannab, lind tikutaja ehk taeva sikk (*Scolopax gallinago*) olnud. Taevasikust teavad mitmed rahvad, tema ilmumine, nimelt hüüdmine, kuuluvat lähenevat kõuevihma; seesama arvamine esineb Eestiski. Lätlased hüüavad teda pehrkona kasaks (müristamisekitseks) ja pehrkona ahsis'iks (müristamisesikuks), sakslased jälle Gewittervogel'iks (müristamiselinnuks), Donnerziege'ks (kõuekitseks) ja Himmelsziege'ks (taevakitseks). Arvan, et meie ei eksi, kui üleüldise nimega nimetatud linnu taevasikuks ehk tikutajaks ristime, kelle ülesanne on kõuevihma ette kuulutada.

Kõigi luule-ehete peale vaatamata ei või järvede rändamist ometi täiesti luuleks lugeda. Minu oletamise järele toetab ennast muidugi mõista mitte iga järve rändamine, vaid mõne üksiku ehk ainult ühe järve rändamine ometi tõsisele alusele. Sellele alusele annab müristamine just kätt. Meie ei või kõueilma milgi kombel järvede rändamisest lahutada, kui ka müristamine iga kord järve kadumisele

põhjuseks ei saanud. Iseäralikkude olude tõttu hävineb mõni järv kas ajuti ehk jäädavalt. Endise Väikese Võrtsjärve kohal leidub paepõhjaga maa, mõnes kohas kuristikudega ja neelukohtadega. Vesi murdis kuidagi viisi enesele tee maa alla ja kadus sinna. Veel mujal meie kodumaal leidub sarnaseid kohti, kust vesi maa alla ära kaob. Mõnes kohas sünnib niisugune kadumine ajuti. Järverikkas Aunuses leidub mõnda aastateks kaduvat ja siis jälle ilmuvat järve, mis meie suvel ärakuivavaid jõgesid meele tuletavad. Näituseks Shimjärv, Pikkjärv kuivavad, õigemini saadavad veed lühemaks ehk pikemaks ajaks maa-alustesse koobastesse, urgastesse ja täituvad uuesti veega kas sügisel suure vihmajärgi tõttu ehk palju hiljemini mõnel muul põhjusel. Sääraseid järvi tuntakse Aunuses 7, neist suurem hulk Novgorodi piiri ligidal. Maapõhi on seal iseäralik looduse kätetöö, mis järvede esinemist ja hävimist kergendab. Veeneel sünnitab tihti iseäralikka hääli, mis rahvaluule muidugi veevaimude tegevusealale saadab ja niihästi neile kui ka vee kadumisele luulelise seletuse annab. Kushtjärve veevaim näituseks hakkab Onega järve vaimuga õnneinangu mängima. Suure vee vaim mängib osavamini; Kushtjärve vaim mängib esmalt kalad, pärast vee ja viimaks iseene Onega järve vaimule ära, nii et sinna kodakondseks ja sulaseks peab minema. Aegamööda tasub kaotaja võla ära ja pöörab siis kaladega ja veega tagasi (Семеновъ, Россія, III к., лхк. 14).

Mõni järv kuivab jälle muudel põhjustel ehk kasvab rohuga umbe. Kõigil säärastel järvedel pole müristamisega mingisugust sidet, küll aga kolmandal tõul. Need viib kõuepilv endisest asupaigast lihtsalt ära. Emujärvest kõneleb Kreutzwald, et kõuepilv järve kohale seisma jääb, samba moodi järve pinnale lastes. Äkisti hakkab järve vesi kihisedes samm-sammult kõrgemale kerkima, viimaks pilvesambaga ühinedes. Pilv kisub kogu järve vee enesesse ja viib oma teed (Eesti ennemuistsed jutud, lhk. 316—317). Järve rändama viijana esineb siin vesipüks (смерчъ) ja mitte ainult Emujärve rändamisel, vaid kõigi muudegi rändamisel, kus iganes nende teekonnast taeva all kõneldakse. Esmalt nii imelikuna kõlav järve kerkimine taeva alla leiab looduse ilmet tavalise seletuse. Suurema jao järvede teeleminekul ei nimetata küll vesipüksi, kuid antud kirjeldus juhatab meid vesipüksist seletust otsima. Nimelt näitab määratu veekogu mahasadamine vesipüksi märkisid. Müristamise mõjul tek-

kinud vesipüks tühjendas kas mõne järve ehk tõstis merest suure veekogu üles. Taeva all edasi tõtates tuli vesipüksile viimaks lõhkemisetund. Määratu veekogu sadas taeva alt maha, kõike enese alla mattes ja madalamas kohas järve sünnitades. Mõnel puhul nimetatakse sarnasel vesipüksil ilmumisel selgesti müristamist, mõnel puhul vaigitakse müristamisest, pannakse aga rõhku koleda, tumeda pilve peale. See must kole pilv lõhkeb praeguse järve kohal, määratumat veekogu enesest alla puistates, juhtumise korral eluasemeid ja isikuid enese alla mattes. Öisu järvest näituseks jutustatakse, et just piksepilv Öissu ilmunud, järve kaasa kiskunud ja pilv-vesipüks enese praeguse Öisu järve kohal tühjendanud. — Kariste järve tuleku eel käib kolekange tuulispask, mis ju, nagu tuttav, vesipüksil sünnitab, ja tuulispasaga ühes tüüpiline härg, kelle kaapimisest Vana-Kariste mäed tekivad. — Sangaste Kirgjärve kohta kõneldakse, et selle asemel enne Sangaste linn seisnud. Korra vihmaaju tulekul hakkavad kõik veised ammuma ja põgenevad, karjast maha jättes, linna varjupaika otsima. Karjane vaatab: kole must kõuevihma pilv heljub linna kohal. Korraga avanevad nagu taeva luugid. Mahavoolavad vihmajõed uputavad linna kõigi elanikkudega. Linna asemele tekib määratumast sajust praegune Kirgjärv. — Kaseritsa järve ärarändamist ei nähta küll, öösine kole kohisemine kõueilma ajal juhatab meie pilkusi vesipüksist põhjust otsima. Karksi Veisjärve tulekul nähakse koledat pilvesammast hirmsa tormiga ja mühisemisega liginevat. — Kärla Karujärve kohal riidlevate karude üle laseb Vanaisa koleda kõuepilve tulla ja pilvest hirmsasti vihma sadada. Sest koledast sajust tekib Karujärv. Niisama sünnitab kole sadu Helme Valgjärve. Tarvastu kirikukõrtsi juures olnud järvest teab rahvasuu, et see kange kõuemüristamise ajal taeva alla tõuseb. Kõik need ülesloetud ja muudki juhtumised sunnivad meid säärasele järvede rändamistele vesipüksist loomulikku selektust otsima.

Iseküsimiseks jääb, kas vesipüks tõesti iga eelnimetatud järve sünnitanud, niisama kui küsimusemärgi peame tegema sisserännanud järve juure, kas ta tõesti selle au teeninud. Rahvas armastab ülepea jutte lokaliseerida. Just kui paavstiusulised usuvad, et tuhandetes kirikutes leiduvad naelad tõesti kõik Golgata ristist pärit, niisama katsub rahvas kuskil mujal esinenud juhtumist oma kodukoha külge kõita, juhtumist kodukohal esinenud juhtumi-

seks teha. Enamasti igast kirikust teab rahvas selle müüride lagunemisest ehituse ajal kõnelda, kui ka ehk ainult üksikul korral nii juhtus. Üleüldistamise tuhinas on rahvas peaaegu igas kihelkonnas valmis sedasama oma kiriku kohta kõnelema, üleüldistamise tuhinas arvab rahvas võõrastel eeskujudel sagedasti oma kodukoha järvegi sisserändajaks, kui ka järv säherdusest süüst täiesti puhas olgu. Hea, kui Eestis ehk vesipüks ühe järve sünnitas, aga kümned kipuvad rahvasuus seda au enesele pärima, s. o. rahvasuu ei nimeta küll tavalisest vesipüks pilve-sünnitajaks, vaid pilve, aga asja paremini tähele pannes peame musta pilve asemele ikka vesipüks panema.

Tähendasin enne, et sisserännanud järv mitte ainult teiselt järvelt, vaid merestki võis oma veekogu pärinud olla. Kui ülepea kuskil vesipüks lõhkes, maha sadavast veest järve sünnitades, katsus looduselaps haruldasele nähtusele omalt poolt seletust muretseda. Kuidas muidu võis uus järv tekkinud olla, kui et mujalt lahkunud? Kadus ehk kuivas kuskil järv ära, arvas uue järve ligikonnas rahvas, et kadunud järv neile asujaks tulnud. Lahkumiseks vanast kohast otsiti põhjust ja seda andis luuleait. Luuleosavus jaksab taevast ja maad ühendada, võimatut võimalikuks teha, igale juhtumisele sündlikka seletusi septseda. Mõne korra kipub luule vägisi koolitajanagi esinema: lõhkev vesipüks matab maha sadades pahategijad, sõnakuulmatud enese alla. Nii näituseks Nõo Karijärv võtab oma kaissu tülitsevad karjased, Must ja Hall järv sõnakuulmata karjased, neid eneses näkkideks moondades. Ridali-Kilsi järve tekkimist katsutakse osalt loomulikult teel seletada: Kalevipoeg viskab kiriku pihta kivimüraka. Kivimürakas teeb maa sisse kolesuure augu; auku korjub vett, vesi matab kivi ja kiriku, järv tekib asemele (Inland 1862, nr. 30). Niisama seletatakse Laiuse Kivijärve tekkimist loomulikult: kuival suvel hakkab soo põlema, põletab nii sügava lohu, et hiljemini sinna palju vett kogub ja järve moodustab.

Ülepea peame tingimata vahet tegema näki ja järves asuva veevaimu vahel. Veevaim, järvevaim, haldjas, ehk kuidas teda hüütagu, asub algusest saadik järves ja rändab endisest asupaigast põgeneva järvega kaasa, sinna ainult kõntsa ja muda maha jättes. Näki järve näkist räägitakse, et Vanataat tahtnud teda ta pahade tegude pärast karistada, Näki järvest vett ära lastes ja teed ristiga näki eest sulgudes, nii et näkk otsa leiaks. Järvede maha sadamisel tekivad vee alla jäänud isikutest tavalisest

näkid, kes jälle oma poolt ahvatlevad inimesi järve uppuma. Rännanud järve tekib siis inimeste uppumise korral hea järvevaimu ehk haldja kõrvale veel kuri näkk; mõlemad asuvad edaspidi samas vees. Nende ligemat vahekorda seletada ei puutu selle kirjutuse raamidesse. — Iga järv ei ole ometi rändamise-teenkonda ette võtnud ega rändamisel isikut enese alla matnud. Kui igas järves — ja muis veteski — ometi usutakse näkki asuvat, siis on see näkk muul juhtumisel järve uppunud isikust tekkinud. Niipalju kui mina mõistnud, ei arva rahvas ometi, et igast uppujast näkk sünnib. Niisugusel juhtumisel peaks mõni palju inimeseohvrid nõudnud järv näkkidest kubisema. Harukorral ainult arvab rahvas vähemas veekogus enam kui ühe näki asuvat.

M. J. Eisen.

Maa-alused teed.

Eesti Kirjanduses 1916 nr. 8 andsin ülevaate Eestis rahvasuus tuttavate maa-aluste teede kohta, niipalju kui neid sel ajal tundsin. Vaheajal õnnestus mul veel mõnda maa-alust teed teada saada. Avaldan allpool endisele nimekirjale väikse lisa.

Rahva teadmise järele läheb Virumaal Porkuni vanast lossist kaks maa-alust teed välja. Üks tee viib Kilsis mõisa, teine aga koguni Rakveresse, nii et linna ümberpiiramise puhul linna kaitsejad Porkuni lossi võisid põgeneda. Rahvaluule on siingi tõsidusele kaugele ette jõudnud, nagu enamasti igaühe maa-aluse tee olemasolu puhul.

Kadrina kihelkonnas Imastus teab rahvasuus metsas maa olevat sisse langenud. Lohku vajunud kohast paistavad võlvid vastu, kus maa-alune tee näikse edasi minevat. Kuhu see maa-alune tee viib ehk kust ta algab, selle kohta ei tea rahvasuus seletust anda.

Harjumaal leiduvast vanast Eesti maalinnast Varbjalast viib rahva teadmise järele tee Hageri kiriku juure välja. Rahvasuus ei seleta, kes selle maa-aluse tee valmistanud. Teadupärast on vaenlased Jaanlinna Varbjala purustanud, ei ole aga ise selles asunud.

Endiste maa-aluste teede juure tuleb Saaremaal veel üks tee nimetada. Põide Saaremõisas, kus muiste klooster olnud, algab maa-alune tee Kloostimäelt ja viib kuni Põide kirikuni umbes 10 versta edasi. Rahvaluule teeb siingi, nagu mujal kloostrite juures, mungad maa-aluse tee kaevajateks.

Samasugune väide maksab Tartumaal Sangaste Vaalu kloostri kohta. Sellestki kloostrist kaevanud mungad maa-aluse tee umbes versta kaugusele Kuikatsi mõisa ja rännanud tihti kloostri ja mõisa vahet. Rändamise otstarbe kohta vaikib ometi rahvasuu.

Võrumaal tuleb kolm maa-alust teed endistele juure lisada, neist kaks Mõnistes.

Hargla Mõniste Karsõda karjamõisa lähedalt läheb maa-alune tee Koivalinna mäe alla välja.

Teine sarnane tee öeldakse Mõniste Vaidva silla ligidalt maa alla minevat. Tee lõpusihti ei tunne rahvasuu.

Vastseliina lossi ei või muidugi ilma maa-aluse teeta olla. Vastseliina lossi ühendab niisugune Tailovaga.

Iseäralduste poolest lõövad Petseri maakonna maa-alused teed muude Eesti maakondade teed üle.

Irboškast ütlevad setukesed maa-aluse tee Peipsi alt läbi Piirisaarde minevat. Niisugune suurem veealune tee nõuab juba inseneride tehnikat. Kust tulid muiste sarnased insenerid?

Võidukrooni kõigilt viib aga teine setukeste mõttekujutus. Setukesed lasevad Petseri kloostrist maa-aluse tee Kiievisse ulatada, muidugi mõista, et mungad vastamisi võiksid teinē teisel võõrsiks käia. Setukestel ei olnud vist Kiievi kaugusest aimugi, sest muidu oleksid nad vaevalt niisuguse maailma kaheksanda imega esinenud kui maa-alune tee Petserist Kiievisse.

Kui rahvasuu Eestis veel mõne siin ja Eesti Kirjanduses 1916 nr. 8 nimetamata jäänud maa-aluse tee tunneb, palun sarnase tee tundjat seda mulle lahkelt teatada, et meie maa-aluste teede nimekiri täielikuks saaks.

M. J. Eisen.

Vokaalidevahelise dentaalse spirandi vastes vanemas Põhja-Eesti kirjakeeles.

Pearõhulise silbi järel.

(Lõpp.)

II. *o* tagavokaali järel.

i-o : StahlLS : kinnisiddotut (364). Göseken : fiotut (436). HornGr. : feun & fiddun (85). AThHelleKA : Ma feun, nemmad feuvad, fidduvad (47). — AThHelleKA : gen. peo (: pidbo). PiibliR1739 : moõraspeul (Luuka ev., 14).

- i-e : Müller : Weæ Poir (217) 'vee pöieks', Weæ Poyig (219). Göseken : Pöis / pöhest (141). — HornGr : Maie / & Made (54) 'maade', Pude / & puie (55) 'puude'.
- i-a : Müller : Uhiadt 'aiad' (87). Kirck Uhiade (87). StahlLS : aidat (386), ajade ehre (650). Göseken : Uida-puh (480). — Müller : hoyame (125). StahlLS : hoidan (148). hoidap (362). StahlLS : Nöidat (452). Göseken : noijan & noijdan (480), kattuste Noikas (274). Horn Gr : woian (83) 'vöian'.
- ö-i : Göseken : redditaas / reijkaas (337).¹⁾
- ö-e : Müller : tobdest 'töesti' (326, 2 jne) = toest (145), toesti (283) jne. StahlLS : töddelicult (446), töbdest (498). Göseken : töhst / töbdest (455). AThHelleKA : töeks, töeste (189). — Göseken : pöema pöbdema (10), pössima / pöbdema (208).
- ö-o : HornGr : Möddo / G. Möddo & Möö (49).
- ö-a : Müller : Sodda Uhall (86, 201). Göseken : föbdamees (267) [nom. + nom. ?]. HornGr : Södda / G. Söa (49). AThHelleKA : födda, gen. föa. PiibliR 1739 : föawäega (Laul, 44,10).
- u-i : Müller : welia puistetuth (222), puistame (184). StahlLS : puddistut (698). Göseken : puistama puddistama (10), puddistab (338) AThHelleKA : puddistama rütteln (162), puistama auschütteln (163).
- u-e : LTÖ : uheste 'uesti'. Müller : vdest (118), Uvde (339) = vver (339). StahlLS : Uhes (516). Göseken : uhhendama (178), uhhest (309). PiibliR1739 : ue 'uee' (Matt., 26,28). — Müller : Sen Ruvende nyme kaas (72) Göseken : kuhhes 'kuues' (375). HornGr : kuus / G Rue (41). PiibliR1739 : fue (I Moos. 8,18) 'kuue'. — Göseken : joudato (429) = jouto (264) 'jöuetu'. — Göseken : kofie (467) 'kude'. PiibliR1739 : koe ja loimaga (Koht. 16, 14). — Müller : kiskiat Goeth (200).
- u-u : AThHelleKA : penitesse fiuga (389). — Göseken : ootab uddotab es nebett (10), uddone (308), uddul (336).
- u-o : Müller : haumub (282). — Göseken : kuddoma / kooma (460), joudato (429) 'jöuetu' = jouto (264). HornGr : koutud koun & kuddun (85). PiibliR1739 : kootud (Joh. ev., 19, 28), koud kanga sisse (Koht. 16, 18). —

1) Nimetatud laensõna kuulub ehk ennemini esivokaalsete hulka, vrd. Wied.: reigas, ridk, ridkas (d), röigas.

ATHelleKA : fuddo aeg (121). — HornGr : Rauust (40) 'raudadest'.

u-a : Müller : Pörgtuhauwa (196, 337). StahlLS : Sauwa pehl (664), pörgtohauda merrawat (361) = Sauwa jure (397). Göseken : [hauwa] kiwvi (277), hauda firri (219), laudast / & lauwast (414), lauma pehle (414), Raudast / & Rauwast (171), rauat (243). HornGr : Rauust (40). — StahlLS : Souwa förgfest ülles (700), noudame (654). — Göseken : luast & luhdast (254), lua kaas mit dem Besen (10), uddar (181, 485), joudan (263). HornGr : fouan (83).

o-i : Göseken : Poodi-Mees (150).

o-u : Müller : Loius (49), Loyus (219, 282). Göseken : lohjus (154). ATHelleKA : lojuksed (133). PiibliR1739 : farja lodused (I. Moos., 37, 2), loduste (II. Moos., 9, 3), lodusjed (I. Moos., 30, 20) = lojuksed (II. Moos., 9, 19), lojušte (II. Moos., 9, 3).¹⁾

o-o : StahlLS : koddoo sahtma (451), koddoo lexit (149); ohtap 'ootab' (169); Göseken : ohtama (179), koo tulleb (469) 'koju tuleb'. HornGr : Rojo vel-Roo (48) 'koju'.

o-a : StahlLS : Jiffanda koo sees (37), ommade koade siddes (185) = temma koddoo sees (114), koddast (58). Göseken : koo koddoo Haus (10), koddoo sees (134). — HornGr : Roa / & Roja (49). HornLöpp : kojaga (9). PiibliR1739 : koias (Koht. 16, 21). — StahlLS : oddat (207). — StahlLS : sba ninč joa ... andma 'süüa ning juua andma' (184) = johda annap (450).

a-i : StahlLS : kaicka kahs (450). Göseken : ladikas (111) 'laegas, Ladick / a (271).

a-e : Müller : kaddest ninč wihaft (42, 200). Göseken : kae kadde misgünstiger (10), kaje / kadde. kaedus / kaddedus (296). ATHelleKA : kadde = kae (102).

a-o : LTÖ : kaddup. Müller : errakawutanuth (89), errakawub 'kaob ära' (171), StahlLS : errakaun (446). Göseken : kaotama (428), Saddul (336) 'sajul', Saub (Saddub) lund (365), ma kaddun ninč kahhezan (278). ATHelleKA : ka-utama (110). PiibliR1739 : saust 'sajust' (Hiib, 24, 8). — Müller : Maofesje (282), Mauth (191). StahlLS : Maddo Peh (323), Maddust (652). Göseken : maddo-tenne (477). HornLöpp : Mao kombel (49). HornGr : Maddo / G. Mao (49). PiibliR1739 : mao (I. Moos., 3, 14).

1) Kuna d-line sõnakuju esineb ainult uuemates tekstides, võiks seda ka analoogiliseks pidada (eeskuju: loodud).

a-a : Müller : *sada* 'saada' (158 jne). Göseken : *saddab* / *sajab* (183), *Saab* (359) 'sajab'. HornGr : *Padba* / G. *Paa* (49). HornLöpp : *saa* (115) 'saada' (Rittkuffe *siffe saa*). HornGr : *Sadba* / G. *Saa* (48). AThHelleAK : gen. *sa-a* und *saea* (80). PiibliR1739 : *peäle kue saa* (I. Moos., 8, 13). PiibliR1739 : gen. *teeraa* (Laul. 140, 6).

Sõnakujud *siddotut*, *aidat*, *hoidan*, *Nõidat*, gen. *Sodda*, *hauda*, *Raudast*, *toddast* jne ei ole arvatavasti mitte rahva-keele kujud, vaid tugeva astme teoreetilised üleüldistused. Huvitavamad ja enam usaldustäratavad on juba sõnakujud: *reddikaas* (= *rõdikas*? Vrd. Kodavere n. pl. *rõdikked*, KettKK, 106), *toddest* (vrd. Kodav. *tõdès*, KettKK, 106), *puddistama* (vrd. Kodav. *puDissama*, KettKK, 106), *vhest*, *Wwde*, *wwey* (Vrd. saksakeeles kohanimi Lääne-Nigulas Udenküll, nüüd rahvasuus *uugla*; Kodav. *üdenDab*, KettKK, 106; saarte, Põhja-Pärnu- ja Edela-Läänemaa *uied*, Lõuna-Pärnu- ja Lõuna-Viljandimaa *uuwe*-, *uuve*-, *uvve*-, Võnnu *uuwe*-), *kuwende*, *joudato* (= *jõudeto*? Vrd. Kodav. *iõdettu*, KettKK, 106), *hauruub* (mille häälikseaduslikuks jätkajaks on näit. Mihkli, Vigala *aub*, Kihnu *aob*, Kanepi *haub*), *hauwa*, *lauwa*, *rauwa*, *souwa* 'sõua' (= Lõuna-Eesti *hauwa*-, *lauwa*-, *rauwa*-, *sõuwa*-; vrd. ka Kihnu *lava*-, *rava*-, *ei jõva*), *loduš|ed* (> *lojused*), *labitaš*, *Labitš*, *šawub*, *šawutanuth*. Sõnakujud *põema*, *tooma* (Göseken) on mõistagi puhtkirjanduslised nõrga astme üleüldistused, mis sünnitatud on rahvakeelsete *põen*, *koon*, *kootud* järel. Sõnades *šõa*, *šõe*, *šõo* 'koju', *šõa* 'koja', *šõe* (Göseken), *šaušt*, *ša-a* 'saja', *paa* 'paja', *raa* 'raja' on juba sündinud muutus $\delta > 0$, nagu praegu paljudes Eesti murretes.: Kärla *sõa*, Lääne-Nigula, Ridala *sõa*; Simuna, Märjamaa, Kullamaa, Kirbla, Vigala, Mihkli, Hanila, Ridala *kue*, Juuru, Pärnu-Jaagupi, Türi *koe*; Kihnu, Lääne-Nigula *koo*; Wiedemannil (SW) esinev *kae*; Karksi, Võnnu *sao*; L.-Nigula *saa* 'saja' jne. Huvitav on Gösekenil esinev *šaje* (vrd. ka Wiedemanni sõnastikus *kahe* 'kade'). Võiks ehk oletada, et ka Gösekeni kirjutusviisis *šõhie* 'kude' tähendatakse *hi*-ga spirandilist hääldamist.

Kõiki küsitavaid ja teoreetilisi kirjutusviisisid nüüd kõrvale jättes ja üksnes enam vähem usaldatavaid arvesse võttes¹⁾, saaksime vokaalidevahelise δ -ga sõnakujude esinemise kohta ülemalnimetatud tekstides järgneva ülevaate (v. tabelid lhk. 337—339).

1) Analooiliseks peetavad sõnad on nurksulgudesse asendatud.

LTÖ	Müller	Stahl	Göseken	Hornung	AThHelle	Piibli R 1739
i-e	fībdes ∞ fees [meddy ∞ anal, meite] Wiyende, Wīen- del peab, pegrime	fībdes ∞ fees medbt ∞ anal, meite] ∞ meibe ∞ meije wīheft	fees ∞ fībdes meibe [∞ meite] wīhhes	fees meie 'nende', Sete 'teede'	fees meie [∞ anal, meite]	fees meie
i-ä	leitiame	[lōibān] löijap	pean Gōeft [lotban] ∞ lotjan ∞ leewan pīlan [∞ pūhban] weddig ∞ weig	pean	pean	pean
e-i	weddičse meddy 'meie', tedbt 'teie'	weddigest ∞ weigest meddi, tedbt	ebdes ∞ ees, ehmäl	weig	weis	ees
e-e	eddest ∞ æft, eemalle wedde ∞ weer Wēche- ∞ mebe 'mee (: mesi) teadame ∞ teame lūha	ebdes ∞ ehš wedft tehdap fōhba ∞ fōa	wedde ∞ weeft meh-	weeft	ees we-el	ees
e-ä			fāig 'käis'			
ö-ä						
ä-ü						

LTÖ	Müller	Stahl	Göseken	Hornung	AThHelle	Piibli R 1739
ä-e	Ræbbeft ≈ læet	kæbde ≈ kējēft ≈ kējdt	tefte ≈ teh	fæctub [Sæbbi] ≈ Sæe	kæe	kæe
i-o	[læba] [hæbba]	[læba] [hæbba]		fæan [hæbba] Mæa		
i-e	Poſt ≈ Poyt pōieks,	[fiddotuf]	fōtut	feun [≈ fiddun]	feun peo	peul
i-a	Aghodt hoyame	aſa- [≈ albat] [hōidan], [Mōibat]	[Alba] noſjan [≈ noſidan] Roteſas	Mæie [≈ Mæde] Puie [Dude]		
ō-i	tōbbine		rebbifas ≈ reiſſſas	moſan		
ō-e	tōbbeft ≈ toeft	tōbbefttut tōbbeft	tōjft ≈ tōbbeft pōe-		tōeſ	
ō-o					[gen. Mōbbō] ≈ Mōbō	
ō-a			puſſſama ≈ puſſſſama	fōa 'ſōja'	fōa	fōa
u-i	puſſſſtut	puſſſſtut			puſſſſſama puſſſſſama	
u-e	uſſſeft ≈ Umde ≈ vweſ Kurwende	Uheſ	uſſſeft kuſſſeſ iouſſato ≈ iouto	Rue		ue tue

LTÖ	Müller	Stahl	Göseken	Hornung	AThHelle	Piibli R 1739
u-e	Goeth		fohie		tiuga	foe
u-u			oofab [_∞ uddotab] [udduf]			
u-o	hautoub		foo- joudato _∞ jouto	koun [_∞ kuddun] Kauuff	gen. kubbo	kooftub
u-a	haura	Saura [_∞ hauda] Laurva	haura [_∞ hauda] Laurva Kauraff _∞ raurat	Kauraff		
	Lotus, Lopus	Sourva [noubame]	luaff [_∞ luhbaff] [jou- ban] [udbar]	fouan		
o-u			lohjuß		lojuffeb	lobugfeb _∞ lojuffeb
o-o		lat. tobbo ohtap	lat. too ohtama	tojo _∞ too		
o-a		toa [_∞ tobba] [obbas] jva _∞ johda	toa [_∞ tobba]	toa _∞ toja		tofas
a-i		gen. taicfa	tadifas			
a-e	[kaddes]		tae _∞ taje [_∞ tabde]		tae [_∞ tabde]	
a o	karutanuth Mauth	kaun [Mabbuff]	kaotama [kaddun] Saub [kaddub] [kaddul 'sajul'] [maddotenne]	Mao Mao	ka-utama	fauff, mao
a-a	inf. [faba]		fajab _∞ Saab [_∞ sab- dab]	Pa a inf. faa gen. Sa a	gen. fa-a- faa	gen. raa gen. faa

Ülemal esineva ülevaate põhjal võiksime XVII—XVIII. aast. tekstide keele kohta järeldada:

1. XVI. ja XVII. aastasajal oli pearõhulisele silbile järgnev vokaalidevaheline δ juba kaunis üleüldiselt, s. o. paljudes murretes, k a d u n u d. Hääldati murdeti umbes: *sees, meie, viie, peab, lõime* (nüüdki veel läänepoolsetes murretes), *püüan, veiksed* 'veised', *ees, veest, mee* (: mesi), *teame, lüia, käised, käed, säetud, täed* 'tädid', *mää* (: mäda), *maie, puie, neie* 'nende' (nüüdki veel Alutaguses), *sion* ∞ *seun, põied, aiad*¹⁾, *hoiame* (? ∞ *hojame*), *tõest, põen, võian, rõigas* ∞ *reigas, sõa, puistama, uueste, kuues, jõutu* 'jõuetu', *soed* (: susi), *ootab* 'udutab', *koon* 'kujun', *rauad, luuast, lojus* ∞ *loojus, ootab, koo* 'koju', *koad* 'kojad', *sööa* 'süüa' (∞ *süia* ∞ *süüa* ?), *jooa* (∞ *juua* ?), *kaikad, kae* 'kade', *kaun, kaotama, maud, saub, saab* 'sajab', gen. *saa* 'saja', *paa* 'paja' jne.

2. Ülemal nimetatud sõnakujude kõrval esinesid traditsioonilises kirikukeeles (s. o. autoritel, kes ise õige puudulikult omaaegset rahvakeelt tundsid ja rohkem traditsioonilist käsikirjade keelt tarvitasid: Mülleril, Stahlil, Gösekenil) veel kujud, kus oletatud algs. δ hääliku edustajaks oli kas helita d e n t a a l n e m e e d i a D ehk võimalikult ka mingi spirandilise kõlaga d e n t a a l, labiaalsete vokaalide u ja ü kõrval aga v ehk w: *sides* (*si* ? es), *medi, vedikse* (*ve* ? ikse), *edest, vede* (: vesi), *käded, tõdest* (*tõ* ? est), *rõdikas* (*rõ* ? ikas), *uudest, pudistama, laadikas*; — *levan* 'leian', *uued* (*uued*), *rauvad* (*rauwad*), *sõvvab* jne. Kõnekeeles olid need kujud vististi juba harvenemas, sest XVII. aast. lõpu ja XVIII. alg. kirjanikud, kes elavat rahvakeelt õppisid ja seda ka võrdlemisi hästi tundsid (Hornung, A. Th.-Helle), ei tarvita neid enam (erandina esineb siiski veel Piiblis *lodušfed* = *loodussed* ?) ja neil leiduvad juba praegused, murrete enamuses maksvad kujud, kus δ on kadunud.

3. XVII. aast. esimese poole tekstides (ja kõnekeeles) esinevad ka kujud, kus $\delta > j$, näit. *loiuš* ∞ *loyuš, šajab*; *aviadt, hojame, tojo, toja, taje, šajab*.

4. Veel XVII. aast. esimesel poolel on mõnedes murretes sõnade „mesi“, „käsi“ ja ehk ka „kude“ („koe“) nõrgas astmes õige tõenäoliselt esinenud algsoome δ edustajana mingi palataalne spirant (*Meche* ∞ *mehe*; *tähje, tähie, tohie*), sest muidu oleksid Stahl ja Göseken neid kujusid vaevalt traditsioonilistest käsikirjadest omandanud ja oma teostes tarvitanud.

1) Et võimaliku **afad* kõrval nimelt ka *aiad* hääldati, näeme sellest, kui võrdleme kirjutusviisisid *Aviadt, Aviade* ja *maja* (Müller, lhk. 87).

5. XVII aastas. lõpu ja XXIII aastas. algu keel on δ edustuse poolest juba peajoontes praegu murretes valitseval järjel.

6. δ edustuse poolest ei ole Mülleri, Stahli ega Gösekeni keeles mitte küllalt selgeid ega kindlaid murdevahesid märgata.

A. Saaberk.

Õ i e n d u s e d (E. Kirj. nr. 9—10).

Lhk. 293, read 15 ja 16 alt tulevad lugeda:
on pean jne.

ü-ü: Göseken: ma tüüdin (421), tüüdistama (421),
tüüb erra (421).

Lhk. 294, 11 rida alt ja lhk. 295, 19 rida ülev. tuleb
lugeda edustavad (mitte esindavad).

Sai sõna algupärast.

Eesti *sai*, gen. *saia* (= saks. Weissbrot) on oma etimoloogia poolest veel selgitamata. Tuttav on sõna teisteski sugukeeltes: liivis *sooja*¹, part. *sajjə* (võib aga olla ka eesti lain, vanematel igatahes harilikum *vaalda leeba*, 'valge leib'), vadjas *saija*, mis ometi sel kujul päris vadja sõna ei saa olla, vaid tuleb eesti mõjuga rehkendada, sest algup. *ij* on *dj*:ks muutunud (näit. *äijä* > *ädjä*); vepsas (Ahlqvisti järele) *saika* ja soomes (vist idasoomes, Lönnroti järele) *saika*, gen. *saijan* või *saikka*: *saikan*. JALO KALIMA arvab ometi (Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen, lk. 212), et vepsa ja soome, samuti ka sürjäni keeles esinev *saika* oma *-ka* lõpuga vene keelest lainatud on, olgugi et KALIMA arvates sõna vene oma ei ole, vaid ka vene keeles ikkagi läänesoome keeltest pärit.

Nii armas kultuursõna, nagu seda *sai*, iseäranis praegusel poolnälja ajal on, tahaks ometi põhjalikumalt valgustust. Niikaua aga, kui meie etimoloogid ei ole leedu-läti, germaani, slaavi jne. materjali korratud läbisõelumisel *saia* lainsõnaks tembeldanud, katsume kodusemate abinõudega tema algupära ära määrata. Ja ütlemeги kohe, et asi õige lihtsaks kujuneb: *sai* ei ole vist muud midagi kui *saaja leib*, s. o. pulma leib.

Et esiteks sisulist külge puudutada, siis peame meeles, et „sandid ei söö saia“, s. o. *sai* oli isegi eesti soodsas

1) Trükitehnilistel põhjustel oleme sunnitud jämedamat kirjaviisi tarvitama.

kliimas maiusajaks, mida teatavasti ainult pidulistel silmapilkudel võidi enesele lubada. Kuid pidulikumat sündmust meie esiisade elus ülepea ei olnud kui pulmad, millal ka paremaid paremad söögid lauale kuhjati. Tulevad meelde mitmed vanade pulmade kirjeldused. Siin tahaksin nimetada iseäranis liivlaste vanarahva jutustust, kuidas just *vaalda leeba* pulmalaualt ei tohtinud puududa, kui teda ülepea oli; tema aset ollagi enamasti odrajahust *päävalis leeba* täitnud.

Ja liivlaste ‚saia‘ nimetus *sooja leeba* (< *saaja leibä*), olgu ta nüüd oma või eestist lainatud, viib meid ka vormiliselt otsekohe ‚pulma leiva‘ juurde. Liivis ei kutsuta küll pulmi ‚saajadeks‘ (tarvitatakse nime *koosgänd* < **kaasa-kund*, mis isegi läti keelde on liivist lainatud), kuid ‚saajad‘ on teiste sugurahvaste juures seda tuttavam. Nõnda kõigepealt (lõuna-) eestis *saaja* (< *saajad*) ehk *saja* (viimane hilisem lühendus nagu *lojus* < *loojus*). Kaugel Karjalas ja nähtavasti ka Soomes ei ole see nimetus ka võõras olnud, ja praegugi võib vanast rahvaluulest ja näit. Lõnnroti sõnaraamatust leida *saajanainen*, ‚mõrsja ümmardaja-naisterahvas pulmas‘, *saajue*, ‚pulmarong‘ j. t.

Ei ole meile siin ilma huvituseta küsimus, mis on niisugune pulmade nimetuse algupära. Ei leia me *saajad* sõna algkuju vist ka kõige parema tahtmisega võõrsilt, ja lepime sellepärast arvamise, et *saajad* muud ei ole kui tuletus verbist *saada*. Täendusõpulist poolt sügavamalt arutamata nimetame ainult, et soomes näikse (Lõnnroti sõnar. järele) *morsiamen saaja*, ‚mõrsme toojat‘ („brudens hämtare“) tähendavat ning et tuletusliide *-ja-* näikse õige oluliselt m. s. sõnadesse kuuluvat, mis pidusid, kokkutulekuid tähendavad, näit. soome *hautajaiset* (< *hautaa-ja-iset*), *maahanpani-ja-iset*, ‚matused‘, *vihki-jä-iset*, ‚laulatus‘, *risti-jä-iset*, ‚varrud‘ jne. Järelikult võiks oodata ka (naise, mõrsja) *saajaiset* (= pulmad) — nii nagu näikse olevatki *karhunsajaiset*, ‚pidu karu kättesaamise, s. o. tapmise puhul‘ (AHLQVISTI järele, vt. Suomen kielen rakennus lk. 8). Nimelt see, et sõna *saajaiset* küllalt spetsiaalselt ei ole saanud ‚nais e kättesaamise pidu‘ väljendada, on tarviliseks teinud teise sõna: *hää*, karjala *heä*, *heät* (= pulmad)¹.

1) Kas soome ‚hää‘ ja eesti ‚pulmad‘ semasioloogiliselt millegi ‚kimbatuse‘ alla tuleksid ühendada, nagu seda kuskil (ettelugemistel Helsingi ülikoolis) kuulnud olen, jääb enam kui küsitavaks. Setukeste ‚hähä‘, mis ‚saaja‘ nimetuse kõrval tuttav, on igatahes kas ‚hähkämise‘ laulude või millegi sarnase onomatopoeetilisest mõistega ühendatav, ja seda iseloomu kannab arvatavasti ka soome ‚hää‘, niisama ka eesti ‚pulmad‘, mis küll ‚kimbatust‘ tähendab, aga ühtlasi ka ‚kära, möllamist‘.

Nõuab veel selgitust, kuidas ‚saaja leivast‘ vähehaaval paljalt ‚sai‘ on saanud. Sellest arenemisest ei olegi raske aru saada. On ju ‚saajad‘ ‚pulmade‘ tähenduses isegi eestis haruldaseks ja vist juba vara ainult murdeliseks sõnaks jäänud, ja sellega ka ‚saaja leiva‘ esimene jagu ainult ebamääraseks, definitiivseks genetiivtribuudiks; vrd. sellega näit. ‚särje kala‘. Aga nagu viimase asemele üheväärtuslisena ainult ‚särg‘ võib astuda, niisama ‚saaja leiva‘ kõrvale ka *sai* — kuju, mis eestis (kui ka vepsas) häälikseaduslikuks ains. nimetavaks on, võrreldes omastavaga, *saaja*. Sõna *sai* sai aga kuju poolst samasuguseks nagu *lai* või *nui* ja teda hakati ka teistes käänetes nende kombel muutma: *saia*, *saiast*, *saia* jne.

Ei ole võimatu, et *sai* just eesti lainsõnana ida ja põhja sugukeeltesse kui ka vene keelde on kandunud; teame ju, et tähtis kultuurtee on vanadest aegadest saadik üle Ingeri kuni Karjalani näit. eesti laulusid hulgakaupa viinud. Karjala kui ka soome „astmevahelduskeeltes“ on võinud omakorda niisugune nagu *saika* kergesti tekkida, toetudes tüübile *taiesta* : *taika* (= *saiasta* : *saika* pro *saia*). Nõnda võiks ka vene *caika* kõige täiega lain Karjalast olla, mitte ümberpöörduvalt, nagu KALIMA arvab. Kuid see küsimus ongi meile siin kõrvalise tähtsusega ja selle otsustamine oleneb sellest, kui laialt *saika* Venemaal tuntakse. Muidugi peame kogu siin esitatud etümoloogia teatava ettevaatusega vastu võtma, sest alati võib uusi faktisid ilmuda, mis endised seletused ümber lükkavad.

Lauri Kettunen.

Indo-Germaani laensõnad Eesti keeles.

1. Eesti *mul'k*, gen. *mul'gi*.

Wiedemanni Ehstnisch - deutsches Wörterb.² (1893), lhk. 627, järele on nimetatud eesti sõna tähendus ‚sõimunimi viljandlaste kohta võrulaste juures‘ (Spottname der Felliner bei den Werroesten). Nagu prof. Kettunen mulle teatab, esineb see sõna ka liivi keeles. Teistes läänesoome keeltes puudub see sõna. Niipalju kui tean, esineb nimetatud sõna ka eesti ja liivi keeles täiesti üksikult. Seepärast on põhjust selle algupära mujalt otsida, ja meile esinebki võrdluseks kõige pealt läti *mūlkis* ‚Dummkopf, einfältiger Tropf‘ (Ulmann-Bielenstein, Lett.-d.

Wb. 1872, lhk. 164)¹). „*Ak tu mil'sch mul'kitis* ‚ach, du liebe Unschuld!‘ sagt man zu einer harmlosen Naivität“, seletab Ulmann c. 1.

Lätis ei ole see sõna kindlasti mitte laensõna. Ta on seal väga vana ja vastab täpipealt muin.-ind. *mūrkhās* sõnale ‚nürimeelne, rumal‘ (stumpfsinnig, dumm), masc. ‚lollpea‘ (Dummkopf) (v. Uhlenbeck, Aind. Wb. 228)²). Nende sõnadega pisut kaugemalt sugulane on muin.-saksi *malsk* ‚uhke, upsakas‘ (stolz, übermütig): gooti *untilmalsks* ‚ennatu‘ (unbesonnen), algselt ‚südmata upsakas, kõrk‘ (unbesonnen, übermütig): *tils* ‚sünnis, kohane‘ (passend) [v. Feist, Got. Wb. 292] j. t. Mis puutub vahekorda Läti *ul*; muin.-ind. *ur*, mis kujunenud ind.-eur. pikast *lsonans*-ist, vrd. Brugmann, Grundriss I², lhk. 474 j. j.

Nii siis tuleb siin tunnistada laenu läti keelest liivi ja eesti keele. On ainult küsitav, kuidas sai võimalikuks üht rahvahõimu nimetada sõnaga, mis ‚lollpead‘ tähendab. Siin esinevad muidugi mitmed seletusvõimalused.

Kõige tõenäolisem paistab mulle järgmine: Õige sagedasti nimetatakse rahvaid ja hõimusid nende kõnemoodu iseäralduste järele. Võrreldagu näituseks: suur-vene: *щекунъ* т. ‚кто говоритъ *ще* или *що* вм. *что*‘ Воронежъ, Даль IV⁴, p. 1498. Serbokroaati keeles nimetused *kajkavci*, *stokavci*, *cakavci* (sõnadest *kaj*, *sto*, *ca* ‚mis‘). — Väike-vene *lemkide* ja *boikide* hõimunimed Galütsias (sõnadest *lem* ‚aga, kuid, ainult‘ ja *bo* ‚sest‘). — Suur-vene *халатъ* ‚tatarlaste nimi‘ on vene sõnast *халатъ* ‚vana riie‘ kujunenud, sellepärast, et tatarlased vanade asjadega kaubeldes hüüavad *халатъ*! Luuletatakse ka, et baltisaksa kulle ‚eestlane, talupoeg‘ on eesti imperatiivist kuule kujunenud. Siis poola *tylos* ‚preisi masuuride nimetus nende naabrite suus‘, masuuri sõnast *tylo* poola sõna *tylko* ‚ainult‘ asemele (v. Niederle, Обзоръ ние славянства, p. 56).

1) Brugmann, Grundriss I² 475 tsiteerib leedukeelset sõna *mulkis*. Samati Feist, Got. Wb. 292. Et mina aga seesugust sõna leida ei või kummaski Kurschati leedu sõnaraamatus, ei ka mitte Nesselmannil, pean ma sõna *lit*. Brugmannil trükiveaks sõna *lett*. asemel. Brugmanni teosest on siis see „leedu“ sõna oma rändamist läbi etümoloogiliste sõnasykkude alanud.

2) Nimetatud muin.-ind. sõna viimane käsitlemine Lüdersll. Kuhns Zschr. 44 p. 194, Anm., ei ole mulle praegusel silmapilgul mitte käepärast ja tunnen seda üksnes Walde, Lat. Wb.² lhk. 296 järele.

Neist ja teistest näitustest selgub, et nimetus vahel ka ühest ainsast sagedasti tarvitatud sõnast pärit võib olla.

Nüüd võib aga mõelda, et viljandlased 'lollpead' tähendava sõna läti keelest olid laenanud ja et see sõna algselt teistele eesti murretele tundmata oli. Seesuguse sõna tarvitamise poolest võis Viljandimaa murre teistest murretest lahku minna, ja viljandlasi võidigi seepärast mul'kideks nimetada, et nad ise seda mul'k sõna kõnes tarvitavad. Olgu mis põhjusel ka sõna mulk hõimunimeks ei saanud, igatahes võin ma veel sarnase tunnistuse ühelt teiselt keelealalt ette tuua, kus 'lollpead' tähendav sõna hõimunimeks on saanud.

Serbokraati keeles on sõna *bezjak*, 'togu, totar' (Töpel), mis ka sloveeni keeles kujul *bežjak*, *bizjak* sessamas tähenduses esineb. See sõna on arenenud istroitaaliakeelsest *bizgako*, *bežgako*, 'imetegu, totar' (Sonderling, Töpel) [v. Strekelj, Zur slavischen Lehnwörterkunde 6, Berneker, EW 53]. Agrami komitaadi elanikka aga nimetatakse kah *bežjaci* (v. Niederle, Обозр. славянства 128) ja XVI aastasajal nimetab keegi Itaalia ajaloolane (Sanudo) tervet Varasdini ümbrust — *Bežjacija* (Niederle c. 1.). See nimetus esineb ka Istriasi Pasini ligidal (Niederle c. 1.).

Viljandlaste rahustuseks juhiksini tähelepanu veel ühe tõeasja peale. Uuskreeka keeles leiame selleks tõestust, et 'lollpea' nimetus täiesti oma halva tähendusvarjundi võib kaotada ja paljaks apostroof-ütluks nagu eesti kuule saksa hõr' du ehk halloh muutuda. Igatahes on Hatzidakis Byz. Zschr. IV, 412 j. j. väga uskuapanevalt tõeks teinud, et uuskreeka *μωρὸς* tähenduses 'Zuruf an einen Mann, he! apostroof-ütlu ühele meesterahvale, heda!' muin.-kr. vokatiivist *μωρὸς* masc., ja uuskreeka *μωρῆ* tähenduses 'Zuruf an eine Frau, apostroof-ütlu ühele naisterahvale' muin.-kr. sõnast *μωρῆ* fem. põlvnevad. Muutunud tähenduses, paljaste apostroof-sõnadena, on need sõnad kõigisse Balkani keeltesse rännanud. Vrd. Berneker, EW II 77 (seal ka kirjandus).

Kuidas nüüd nimetatud eesti sõna tähenduse arenemise üksikasjad ka ei oleks, arvan ma siiski võivat kindlaks pidada, serbokroaati sõna *bezjak* karvapealse paralleeli põhjal, eesti sõna mul'k ülemalesitatud tuletust. Nii siis on meil tegu läti laenuga eesti keeles, mis V. Thomseni klassilises teoses (Beröninger) mitte ei esine.

2. Eesti **ku'l't** gen. **ku'l'di** ,eber, verres'.

Niipalju kui tean, on eesti sõna **ku'l't** nimetatud tähenduses täiesti isoleeritud. Teistes soome keeltes puudub see sõna. Sellepärast on meil põhjust selle algupära naabrikeeletest otsida. Võrdluseks esineb meile kõige pealt üks germaani sõnaperekond, mis germaani keeltes tingimata vana on. See sõna esineb Fick'i Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen (= Torp-Falk, Germanischer Sprachschatz), Bd. III⁴, lk. 131 järgmistes vormides:

„urgerm. *galtu-*, *galtan-* m. ,eber, borch', *gulti-*, *galtiön-*, *geltion-* f. ,sau'. altnord. *goltr* m. (stamm *galtu-*) und *galti* ,eber', *gyltr* *gylta* f. ,sau', agsächs. *gilte* f. ,junge sau', mittelniederdeutsch *gelte* f. ,verschnittenes mutterschwein', ahd. *galza*, *gelza* f. ,junge sau', mhd. *galze*, *gelze* f. verschnittenes schwein'. Vgl. altind. *hudu-*, *huda-* m. ,wider' (aus *g'hldu-*), *hunda-* m. ,wider, hausschwein' (*hunda* f. ,das knistern des feuers').“ —

Vokalismi pärast peame arvama, et eesti sõna on põhja-germaani keeltest laenatud. Kõige ligem germaani vorm on igatahes *gulti* (= vanapõhjagerm. *gyltr*, *gylta*). Germaani ablaut'i seisukohast on see n. n. ,schwundstufe'. Niipalju kui teame, puudub see aste saksa keeles, aga ablaut'i pärast ei või kahelda, et see vorm kord on olnud germaani keeltes üleüldiselt laiendatud.

Tartus, 7. juunil 1920.

M. Vasmer.

Kõrgemäe Annus Kase.

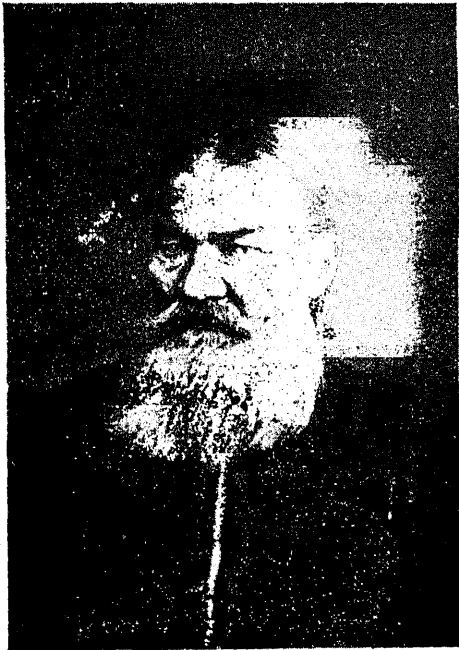
Pildike ärkamiseajast.

Need Eesti saadikud, kes 9. nov. 1864 minu, Adam Petersoni, juhatusel soola-leivaga ja hulga palvekirjadega keiser Aleksander II jutul käisid, on „Eesti Kirjanduse“ 2. nr. 1916. aastal avaldatud. Peale nende oli Petersonidel veel hulk teisi kaastegelasi ja arukaid abilisi, kelle kasulik rahvusline tegevus vähem ei olnud kui saadikute oma. Kõige tähtsam nendest kaastegelastest oli küll Annus Kase.

A. Kase sündis 7. dets. 1820 Kaubi (Uue-Pornuse) vallas oma isa Ennu Kõrgemäe päristalus, kus tema esivanemad juba 8 põlve olid elanud. Ennu abikaasa oli Karksi vallast Hirnu talust pärit.

Tol ajal elas Polli vallas Murassoo talu peremehena Annuse jõukas ema vend (onu) Hendrik Luukas, kuna teine

vend Markus Patküla koolmeister ja Sõnnimatsi sõbramees oli. Nagu Markus, oli ka Hendrik Luukas oma aja kohta kaunisti haritud mees. Mitmed selle ärksa perekonna liikmed teenisid mõisa ametnikkudena; omandasid seal laiema silmaringi ja ka veidi haridust, mis neid harilikust hallist hulgast kõrgemale tõstis. Nad olid head kirjaoskajad, viiulimängijad ja koraalilauljad; mõisa loaga oli neil ka

Annus Kase.

väike kool. Et väiksel Annusel tublid vaimuanded ja hea õpihimu oli, viidi ta 10-aastaselt sinna omaste kooli. Seal õppis ta ruttu kirikulaulud ja lauluviisid pähe, selgesti lugema, hästi kirjutama, aga veel paremini rehkendama, milleks tal päris suurepärase and oli. Suured rasked ülesanded võis ta silmapilk peastki õigesti välja arvata, ka murtud numbritega. Selle väikse kooli algharidust on Kase mehena oma väsimata iseõppimisega palju laiendanud, nii et teda tolle aja kohaselt haritud isikuks võis pidada.

Juba poisikese-eas tabas teda raske õnnetus. Ta suur, tugev, mehine isa Enn suri noorelt hirmsa nuhtluse taga-

järjel, ¹⁾ kui Annus alles 16-aastane oli. Küll on tal esiti üliraske olnud nii noorelt lese emaga orjusetalu pidada ja nälja-aegadel puudustega võidelda! Aga oma selge mõistuse, kange hoole ja töö varal on ta võitjaks jäänud ja pikkamisi haljale oksale saanud.

Ta oli tüüpiline, paindumata iseloomuga ja kange tegevõimuga isik. Niisamasugune oli ka ta agar abikaasa, Sõnnimatsi sugulane Kärt Mõns, sündinud 9. märtsil 1828 a. Abja Rahandi talus. See oli hea kõneandega, tuline ja kärmas perenaine, osav kauplemises, lahke ja helde kõigi, iseäranis aga vaeste vastu. Tal oli julge ja mehine, aga rõõmus ja meeldiv iseloom. Tema kaudu oli ta perekond ka Sõnnimatsi perekonnaga elavas läbikäimises, mis esimese peale ka haridusliselt head mõju avaldas. Oma lapsi on Kase abielupaar peale koolitamise eht Eesti vaimus ja töökatteks inimesteks kasvatanud.

Sõnnimatsi eeskujul hakkas ka Kase juba 1845. aastal kaupleva, nimelt linadega, linaseemnete, raua, soola ja kõige talurahvale tarviliku kaubaga; ja ta ärimehe-osavuse ja hoole läbi edenes see tal väga hästi. Krimmi sõja eel on ta palju linu, soola ja rauda kokku ostnud, need sõjaajal kasulikult ära müünud ja sellega oma jõukusele kindla aluse pannud.

Esiti on Kasel üks Kõrgemäe talu olnud teo-orjuse eest. Aga ikalduseaastate pärast ja ränga teo-orjuse all jäänud ta naaber pankrotti. Kase ühendanud siis ta talu oma kohaga ja hakanud Kaubi mõisa omaniku v. Bock'iga tehtud lepingu põhjal oma talude eest puhast raharenti maksma, ja nii pääsnud ta teo-orjusest varemini kui teised talunikud. Ta oli Kaubi vallas esimene, kes kaks talu ühendas ja need heade tingimustega paraja hinna eest ostu teel 1863. a. omandas, nende täie hinna — 8000 rubla mõisahärrale korruga välja makstes. Siis ostis ta oma koha külge Vana-Pornuse mõisnikult von zur Mühlenilt „Saksniidust“ veel suure tüki heinamaad ja palgimetsa, mis tol ajal juba 6000 rbl. väärt olid, ja asutas sinna väikese Kase talu, sel-

1) Pärast priiuse tulekut on Halliste kihelkonnas mõisnikkude ja rahva vahel talumaade ja teoorjuse pärast segadusi (arusaamatusi) olnud. Nendele olla liig raske rahva nuhtlemine järgnenud, ilma et rahvas kuidagi viisi seadust oleks rikkunud ehk tõrkunud. Nuheldute hulgas olnud ka Annuse isa, kes koleränga peksu tagajärjel põdema jäänud ja peagi surnud, naist ja lapsi enneaegu leinama ja 16-aastast Annust peremeheks jättes. Ka teiste peksetute saatus ei olla kergem olnud. Kase vanaduse järele otsustades võis see jälk nuhtlus umbes 1836. a. olla. Seda põrutavat sündmust ei jõudnud Annus Kase kunagi ära unustada ja see ei võinud tas poolehoidmist Saksa võimumeeste vastu edendada.

lega oma koha väärtust suurendades. Kahtlemata oli ta Viljandimaal esimene talunik, kes oma suure turbasoo kuitavas ja temast juba 1863. a. väga hea põllu- ja heinamaa tegi, millega ta oma koha väärtust veel enam tõstis. Ajalehest leidsin (1916. a.), et nüüd Kõrgemäe koha eest ilma Kase taluta 50.000 rubla makstud. Kase oli ka suur lina-asjanduse tundja, osav uuema aja põllumees ja ta majaanidamine pakkus ümbruskonnale head eeskju.

A. Kase on edumeelse mehena iga hea asja algatusest elavalt osa võtnud, veel enam — ta on tihti ka ise nende algataja ehk agar kaastegelane olnud. Eesti põllumeesteltsi majaanidust on ta ka aineliselt tublisti toetanud ja oma nurga jõukaid mehi selleks vaimustanud.

Mina, Ad. Peterson, sain Pärnus äriasjus juba 1857. a. selle haruldase mehega tuttavaks, ja peagi omandas ta mu lugupidamise. Ta oli läbi õiglane kaupmees, lahke laenaja, armuline vaeste aitaja ja kohaliste Saksa võimumeeste vastane. Need tema omadused ühendasid meid. Tal oli suur tutvus, palju sõpru, suguluse- ja ärisidemeid ka rikkaste ringkondades. See kõik kaalus vanal vaesel ja valusal ajal palju ja selle tõttu oli ta mõju rahva peale suur. Rahvas usaldas teda nagu oma ustavat sõpra ja isa ning tegi ta kogu kodumaal kuulsamaks kui teised tolleaegsed Eesti rikkad. Ta hea kuulsus ei olnud mitte palju vähem kui Sõnnimätsi oma.

A. Kase oli minu onu, Pärnu suurkaupmehe Mart Strahlbergi, ja Viljandi vabameelse kaupmehe, kauaaegse raehärra ja rahvamehe Jürgensoni hea sõber ja seisis nendega elavas kauplemises. Suure vaimustusega võttis ta rahva-koosolekutest ja nõupidamistest osa, mida 1863. ja 1864. a. Viljandis Laeva Jürgensoni sõbratoas ja Kure kõrtsi saksakambris minu ja mu venna Peetri korraldusel peeti; niisama ka sellest koosolekust, mis 1864. a. sügisel prof. Koeleri isa talus, Vastsemõisa Lubjasaarel, toime pandi. Tulise tuhinaga kihutas A. Kase rahvast uuendusi nõudma ja äratas rahvuslist tunnet. Tema eeskujul tegi sedasama äratusetööd ta vend Hans Kase, nüüdne Peebu talu omanik, ja näisevend Pori Johan Mõns Abjast ja kõik Kase sugulased Halliste ja Karksi kihelkonnas. Rahva pea-palvekirjale on nad julgesti alla kirjutanud, nagu enamasti ka kõik Kaubi ja Vana-Pornuse valla ärksamad mehed, ja nende mõjul veel hulk Abja valla, Polli valla, Karksi ja Halliste kihelkonna agaramaid mehi.

Viljandi sillakohtu käreda käsuga (ringkirjaga) 24. juulist 1864. a. nõuti minu ja mu venna Peetri rutulist van-

gistust ja sillakohtu kätte saatmist. Oli veel palju teisi ringkirju, aga nende seletus ei mahu siia. Balti mürgi müür oli rahval ülepääsmatuks tehtud, kuidas pidin siis mina, keda mässu peameheks hüüti ja nagu röövlit püüti, oma hulga palvekirjadega pealinna pääsma?

Saatsin kõik palvekirjad (mis valmis olid) ette ära pealinna ausa ohvitseri Karloviga, kes Karl Dreimanni sugulane ja siis Päri vallas suvitamas oli, et nad minu tabamise korral sakste kätte ei satuks. Aga ise ihkasin Ostrovi linnast raudteele saada, lootes, et mu püüdjad ometi aimata ei või, et ma Varssavi rongis pealinna sõidan.

Pea-palvekirjadele allakirjutamine sündis enamasti Viljandis Kure kõrtsi saksakambris ja Laeva Jürgensoni sõbratoas, kuhu mulle tarvilikka mehi kokku kutsusid mu sõbrad Viljandi valla peremehed: Suki Adam Soosaar, Närska Tõnis Pori ja Metsa Märkt Waldt (Viiratsi vall.). Teisi kaugemalt, Karksi, Halliste ja Suure-Jaani kihelkonna mehi, kutsus sinna harilikult mu truu sõber Jüri Herms, Viljandi vall. Vardjalt. Ta oli mu aus abi ja kärmas käskjalg ja rahva asjus alati reisidel. Minu hobustega ja kuluga sõitis ta sinna, kuhu asja tarvidus seda nõudis. Teisiti ei olnud võimalik seda suurt ja rasket rahva asja korraldada ja teostada. Tihti sõitsin ka ise ööseti palju ümber vallaametnikkude juure ja mujale rahva asju ajama ja saatkondi korraldama, ka Pärnu- ja Tartumaalegi, aga see ei puutu siia.

A. Kase naisevend Pori Johan Mõns oli hobustega Abjast mitu korda Ostrovi maakonnas Pihkva kuberm. oma venna Hansu juures külas käinud, kes seal suure mõisa rentnikuna elas, ja teadis sinna teed hästi.

Kui ma aruka A. Kasega otsustanud olin, kuidas pealinna pääseda, saatsin valdade saadikud teele — paarikaupa mitmel teel ja korral, et mitte luurajate tähelepanemist äratada. ¹⁾ Andsin neile pealinna-sõprade aadressid ligi, palusin

1) Pealinna saamine oli tol ajal väga raske ja minul, kohtu poolt otsitud hulgasel, otse võimatu. Ligem raudtee oli Pihkvas. Sinna võis Tartust aurulaevaga kergesti saada. Aga hädaloht seisis selles, et sinna kinnivõtjad (sillakohtu lamburid ja nende abilised) ette olid saadetud. Niisama ka Pikasillale, Tartu, Tallinna ja Narva, kes juba mitu saatkonda vangid olid võtnud. Teine tõke oli see, et siis raudteel ilma passid ette näitamata piletit ei antud. Enne vaatas sandarmiülem reisijate passid läbi ja alles siis, kui need korras olid ja isiku nimest ega välimusest midagi kahtlast ei leitud, lasti nad piletikaassa ette. Vastasel korral saadeti nad vangidena tagasi. — Teine tee pealinna oli üle Tallinna merd mööda aurulaevaga ehk üle Narva vooimehega. Paljud tarvitasid ka neid teid.

Käldi pealinna ka oma hobustega; nii näit. mina, mu vennad Kipi Hans ja Peeter ning õemees Peedihansu Jaak Peet, ka meie sugulased

mind seal teatud korteris ehk mu sugulaste juures oodata ja ei teel ega seal meie reisi otstarvet mitte kellelegi avaldada.

Vend Kipi Hans sõidutas mu kahe hobusega Kõrge-mäele. Seal seati suurele vankrile kumm peale, pandi kaks tugevat hobust ette, üks mu venna, teine Kase oma. Siis peideti mind kummi alla eesriiete taha ära ja saadeti Jumala nimel kõige palavamate õnnesoovidega teele. Pori Johan istus pukki ja kiire sõit läks läbi Valga Koiva linna ja suurte Läti laante Ostrovi linna. Teereis oli õnnelik. Seal peatasime Mõnši tuttava pagari — eestlase juures vaksali lähedal. Juba koidu eel jõudis Varssavi rong vaksali ette. Hirmuga oodatud otsustav tund oli tulnud! Näitasin julgesti Vene keelt rääkides oma passi ette. See leiti korras olevat. Ka mu nimi ja välimus ei äratanud kahtlust: need olid saksa laadi. Võtsin teise klassi pileti, andsin pagaashi ära ja läksin vagunisse. Arusaadav on, et ma Pihkvas vagu-nist välja ei tulnud. Rongi ei otsitud seekord ka läbi. Var-jatult piilusid läbi akna välja. Ehmatades nägin, et Vil-jandi sillakohtu lambur Staden vanem (senior) vaksaliesisel sandarmiga juttu ajas. Ruttu peitsin enese vaguni nurka ja olin rõõmus, kui rong liikuma hakkas. Sain õnnelikult pealinna, kus mu lootus Eesti rahva ülitähtsa asja korda-minekuks suurenes, rind paisuma ja süda rõõmsamalt tuksuma hakkas. Olin nagu hirmsast unenäost ja pahast luupainajast pääsnud — ja see lootus ei petnud mind.

Ime oli sündinud. Tumm rääkis, jalutu kõndis. Am-mune haige ja põline põdeja oli äkitselt terveks ja nooreks saanud. Rahvas oli ärganud! Nüüd jätkus tal tahtmist ja jõudu igaks ettevõtteks. Rõõmus lootus paremaks tule-vikuks oli ta jõudu ja võimist mitmevõrra suurendanud, teda vaimliselt uuendanud.

Nüüdne põlv ei jaksa endale ette kujutadaagi, missugune puhas püha armastusetuli siis rahva südames leegitses ja üle kodumaa loitis, rahvast tormilise tuhinaga kaasa kis-kudes uuendusi nõudma ja rahva kasuks ilma tasuta töö-

Viiratsi valla mehed: Takamaa Hans Pau ja Vanajaagu Märt Saarse j. t., kelle jõukad vennad ja teised sugulased seal elasid. Sinna käis ka Vil-jandi valla mees Savikoti Hans Kurikohv. Aga siis oli see tee vahtidega sulutud.

Tarvastu ja Karula valla saadikutega pealinnast tulles võeti Tartus 4. aug. 1864 mu vend Peeter (üllõpilane) ülikoolivalitsuse loaga vangl ja anti ilma ta süüdistust läbi katsumata seadusevastaselt Pärnu sillakohtule välja, uurimise nime all, kus mingit kuritegu uurida ei olnud, kuna üli-kooli kohus kohustatud oli ta süü läbi katsuma ja talle süü kohase karistuse määrama.

tama. See oli suurepärane nähtus. Liigutav rahva ven-
nastus oli tõeasjaks saanud!

Aga ka vaenuleer valvas. Ka A. Kaset ei jäetud kaht-
lustamata ja kannatuseta. Viljandi sillakohtunik käis oma
lamburitega tihti Kõrgemäel mässukirju otsimas. Talu otsiti
piinliku hoolega läbi. Aidad, toad,apid, kirstud, kastid
ja lauasahtlid tehti lahti. Kõik kirjad, kontrahid, äri-
raamatud ja paberid võeti uurimise alla. Midagi kahtlast
ei leitud. Siiski nõuti Kase mitu korda kohtu ette seletusi
andma, kust ta uurimise alla võetud dokumendid ja paberid
käreda nõudmise järgi viimaks kätte sai.

Ka rasked saatuselöögid on A. Kaset ja ta perekonda
tihti tabanud. Pikne lööb ju iseäranis pika puu pihta.
Suured ainelised kahjud jäägu nimetamata. Ta ainus ande-
rikas poeg Hugo, Pärnu eelgümnaasiumi usin õpilane, lahkus
elust 16-aastaselt. Selle põrm maeti Halliste surnuaiale.
Tartus põdedes kustus noorelt (9. dets. 1867. a.) ka A. Kase abi-
kaasa Kärdu elu. Ta eluiga oli küll lühike — vältas ainult 38
aastat 3 kuud, aga rikas tööst, talitustest ja heast taga-
järjest. Ka tema põrm sängitati Halliste surnuaiale Kase pere-
konna matmisepaika. See oli raske ja valus saatuselöök
A. Kasele ja anderikastele, kõrgema hariduse poole püüd-
jatele lastele!

* Matma oli kutsutud sellekordne Pärnu maakonna
praost Lenz, Saarde õpetaja. — Kase ja kohaliku õpetaja
Ernst Schneideri vahekord oli nii teravaks läinud, et ta oma
naist temast matta ei lasknud. Kogu oma eluaeg pidi Kase
selle all kannatama ja mässaja nime kandma, et ta rahvale
kõneles paremate õiguste nõudmisest ja elukorra paranda-
misest. Kõige rohkem hakkas õp. Schneider teda vihkama,
kui neil mitmes asjas kohtukäimist ette tuli. Kase aga ei
lasknud ennast mitte vastu seina litsuda, vaid pani visalt
vastu. Ta arvustas õpetaja teguviisi julgesti, niisama kui
Tolstoi preestrite vigu arvustas. Küll soovisid Kase tut-
tavad, et ta peaks oma õpetajaga ära leppima, aga Kase
seletas selle peale: „Mina olen valmis temaga iga kord lep-
pima, kui ta ennast parandab. Aga kui tema ikka oma
koguduse peale ülevalt alla vaatab ja nende vastu kalki
võimu tarvitab — niisuguse härrasmehega mina leppida ei
või. See ei aita mulle midagi, et ta suuga targutab, aga
oma südamega oma sõnadest ja ametist kaugel ära on.
Minu usk ütleb mulle, et Jumala sõna kuulutaja peab rah-

* Järgnev vahejärele kuni märgini * on A. Kase väimehe Hugo
Kärk'u kirjutatud. E. K. toim.

vaga armulikult ümber käima, aga mitte võimuga.“ Muidugi ei hoolinud õp. Schneider sellest midagi, mis tema kohta öeldi. Ta jäi ikka kalgiks võimumeheks.

Nõndasamuti arvustas õp. Schneider ka Kaset, öeldes: „See Kõrgemäe Annus on üks imelik mees. Tema kihutab inimesi valitsuse vastu üles ja rikub sedaviisi inimesed ära. Mitmed, kes tema juttu kuulda võtavad, on seejärel siis siin ja seal valitsusele vastu hakanud.“ (See on juba ammu meie võimumeeste vana laul olnud: kui sa aadelimeest arvustasid, siis olid sa riigikorra lõhkuja, ja kui sa õpetajat arvustasid, siis olid sa kirikumüüride lõhkuja.)

Kase hoidis õp. Schneiderist niipalju kaugel, kui tal võimalik oli, ja ei tarvitanud tema teenistust kuskil. Oma lapsed koolitas ta mujal, ka leeris käisid nad teiste õpetajate juures. Seepärast ei tahtnud ta temale kiriku maksusidki maksa. Aga sellest ei hoolinud õp. Schneider midagi, vaid andis oma nõudmise jälle kohtu kätte, mispeale maks siis sagedasti riisumise teel sisse võeti. Kase vastuseletusest ei hoolinud keegi, kuigi ta küll neile selgeks tegi, et ta oma õpetajat ei tarvita ja tema rahule on jätnud. Ta ei saa aru, mispärast see inimene teda rahule ei jäta. Nii läks vaen nende vahel edasi kuni surmani.*

Annus Kase suri 28. mail 1884. a., 63¹/₂ a. vana. Ta matused olid suurepärased. Sellest osavõtjaid oli palju, iseäranis vaeste hulgast, kes oma heldet heategijat pisarsilmil sügavalt leinates rahupaika saatmas olid. Haul peeti hulk kõnesid ja mälestati soojal sõnal kadunu tähtsat tööd ja avalikku tegevust. Ka minu sugulasi, palju Holstre, Aidu ja Paistu kihelkonna tähtsamaid mehi, on selle kallimeelse mehe matusest tõsiselt leinates osa võtnud, kus nad tema põrmu 6 versta tema kodust oma õlgadel Holstre pasunakoori saatel matuseaiale kandsid.

Au sellele ausale abielupaarile! Ta mälestus olgu unustamata kodumaa kodades ja Mulgimaa majades!

A. Kase lapsed jäid oma targa tööka ema varajase surma pärast küll ilma kõrgema haridusest, aga oma lastele on nad seda anda püüdnud ja enamalt jaolt ka anda jõudnud. Ta esimese tütre mehe Hugo Kärrik'u kolm poega on kõik kõrge haridusega mehed. Üks on ülikooli- ja ka sõjaväelise hariduse Moskva sõjaväekoolis saanud; teine Jaapani sõjas ja tuli sealt leitnandina tagasi. Kaks poega said kõrge sõjaväelise hariduse. Juba ilmasõja algusest saadik võitlesid kõik kolm ohvitseridena Vene verivaenlase vastu, said oma osavuse ja vahvuse eest aukõrgendusi ja aurahasid — mõni ka kuldmedaliga püha Georgi paeladega.

Pikas lahingute reas võideldes sai üks kangelasesurma. Ta põrm maeti Tartus kodumaa mulda. Teine poeg sai raskesti haavata. Pödes kaua, kaotas palju oma kangest terisest ja suurest töövõimest. Siiski teenib veel ametnikuna oma isamaad edasi. Kolmas poeg võitleb kaptenina väga vastustuserikkal kohal. — Teine tütar, Leena, nüüdne Kivestu talu omanik, on ka rahvalaule korjanud, kirjanduse armastaja olnud, kasulikkudest rahva ettevõtetest edu ja hariduse alal osa võtnud, nende kaasaitaja ja edendaja olnud ning oma lastele jõudumööda ka kõrgemat haridust püüdnud anda.

Ka Annus Kase venna Hans Kase, nüüdse Peebu talu omaniku, poeg on ringkonnakohtu liige ja väimees tohter.

Tallinnas, 12. veebruaril 1917. a.

Adam Peterson († 1918).

Adam Petersoni mälestuseks.

Adam Peterson, ärkamiseaja tuntud tegelane, sündis Holstre vallas Kipi talu peremehe pojana 1837. a. Õppis esiotsa Paistu kihelkonna-, pärastpoole Viljandi kreiskoolis ja Pärnu gümnaasiumis. Teenis pärast seda oma onu, suurkaupmehe Strahlbergi kaubakontoris Pärnus ja valitses Strahlbergi poolt kroonu käest rendile võetud Võlla mõisat. Petersoni kärsitu vaim ei püsinud kaua ühe koha peal. Varsti ilmus ta Holstresse tagasi ja rentis siin omale „Hansu“ veski ning täitis vahepeal ühtlasi Holstre valla-kirjutaja kohuseid.

Holstres algas tema avalik tegevus rahvale lahedamate õiguste ja paremate elutingimuste nõutamiseks. Kui sütitav kõnemees ja osav agitaator oli Peterson oma suurema hariduse ja laiema silmaringi läbi teiste Holstre ärkamiseaja tegelaste Adamsoni, Enno ja muude eestvõtjaks ja ergutajaks. Esimesed mõtted Eesti Aleksandri koolist on Petersonist välja läinud ja Adamsonis head pinda leidnud.

Petersoni peategevus sel ajal seisis deputatsioonide, saatkondade, organiseerimises, kes üksikute valdade nimel Eesti rahva õigusetä ja viletsast elujärjest läinud 19. aastaja kuuekümnendate aastate alguses keisrile teateid pidid viima ja tema käest Balti mõisnikkude surve vastu abi ja kaitset paluma. Prof. Koeler'i toetusel läks Petersonil korda eestlaste deputatsiooni eesotsas keiser Aleksander II ette pääseda ja keisrile muu seas eestlaste suurt märgukirja

isiklikult ära anda. Seesuguse teguviisiga läks Peterson Balti võimumeestele kardetavaks. Peterburi reisilt tagasi jõudnud, võeti Peterson Balti kohtuvõimude poolt kui rahva mässulekikutaja kinni ja vintsutati teda kaua kodumaa linnade ja Riia vangikodades. "Vahepeal, kui Peterson vangis istus, läks mõnigi punkt tema märgukirjast täide: ilmus vallakogukonna seadus, kadus teoorjus, tuli raharent ja muud parandused talurahva seaduses. Viimaks, kuuekümnendate aastate keskpaigu (1865), pääsis Peterson vangist.

Samal ajal oli aga tema lähem kaastööline ja noorem vend Tartu üliõpilane Peeter Peterson samade süüde eest administratiivselt Vjatka kubermangu elama saadetud. Venna poole läks A. Peterson priitahtlikult tagant järele. Venemaal elas A. Peterson ligi 30 aastat, peaaesjalikult mõisate valitsejana ametis olles. Kodumaale tagasi pööras ta alles 1900. aastal. Elas viimasel ajal Tallinnas ja seisis linna teenistuses linna avaliku raamatukogu ja lugemiselaua juures.

Pärast Venemaalt kodumaale tagasitulekut Peterson poliitikaga enam tegemist ei teinud. Kolmekümne-aastase kodumaalt eemal oleku aegu olid koduolud mitmeti muutunud. Peterson ei saanud neis oludes enam hästi kohaneda. Ta endine hea kõneand, suur armastus oma kodumaa ja rahva, aga ka sügav umbusaldus ja põlgus Balti junkrute vastu olid küll alles jäänud, kuid ta ei tulnud nendega enam avalikkuse ette. Abielus Peterson ei olnud. Ta suri Holstres Lõo talus, kus ta oma viimased päevad mööda saatis, 12. dets. 1918. a. Tema põrm puhkab Paistu surnuaial.

Üks ärkamiseaja suurem veeliigutaja ja lainete sünnitaja oli Peterson oma tulise hingega. „Kuhu noor Peterson ilmus, seal pani ta meeled kihama oma kõnedega,“ rääkisid Holstre ja ümbruskonna vanemad inimesed, kes teda noorena olid näinud ja kuulnud.

Jaani Lõo.

Paul Undritz.

Oma elust kirjutab Paul Undritz ise 1882. a. järgmiselt: „Rõngu kihelkonnas, Kuikatsi-Vaalu vallas¹⁾ seisab suurest metsast ümberpiiratud Määritse talu.

1) Hilisemate valdade-nimekirjade järele kuulub Kuikatsi (Leevi Sangaste kihelkonna külge. K. E. S.

Siin, kus meie sugukond juba mitmet põlve oli elanud, olen ma 3. jaanuaril 1854 sündinud. Ehk küll selleaegne vallakoolmeistri põli palju vaesem oli kui praegune, andis minu isa siiski selle rendikoha aasta pärast vanema venna kätte ja heitis ise Kanēpi kihelkonda Karaski valda koolmeistriks. Ta ei olnud iial koolis käinud, vaid sisemisest sunnist aetud, kodus ja karjas käies, raamatulugemise selgeks ja ka kirjutama, rehkendama ja laulma õppinud, mistarvis ta enesele siit ja sealt juhatus oli korjanud. Koolmeistri ametis püüdis ta oma kooliteadust hoolega täiendada, kusjuures tal J. W. Jannseni kirjatööd ja „Eesti Postimees“ suureks abiks olid.

Isa eeskuju, nimetatud Jannseni kirjad, Kreutzwaldi „Maa ja mere pildid“ ja üleüldse kõik Eesti keeli kirjad, mis sel ajal ilmusid, nagu ka minu õndsä ema rahvalaulude kogu äratasid minu vaimu tegevusele ja sünnitasid ihkamist ka kord ise nõndakaugele saada, et teistele õpetust võiksin anda.

Vaheajal olin Eesti keeli lugemise kätte ja ka natukene varesejalgu paberi peale vedama õppinud, kui mind Rāpinasse onu juure kooli viidi. Onu oli ise Valgas kihelkonna-koolmeistrite seminaari läbi teinud ja nüüd Rāpina kihelkonna-koolmeister ja köster. Siin sain Saksa keeles esimese alustuse kätte. Pärast seda käisin 3 aastat Kanēpi kihelkonnakoolis, kus esimesel paaril aastal praegune Vāndra tummade-koolmeister Eglon ja viimisel aastal nüüdne gümnaasiumi koolmeister Thomson Peterburist minu õpetajad olid. Mõlemad koolmeistrid olid oma ametis väga osavad ja truud mehed, keda koolilapsed armastasid ja austasid ja praegu veel tänulikus südames kannavad.

Minu isa oli vallakoolmeistri ameti kõrval ka veel kogukonna kirjutamise oma kätte võtnud, kuhu juure pärastpoole veel naabri-kogukonna kirjutus asus. Mõlemates ametites olin mina isale jõudu mööda abiks ja toimetasin pärastpoole kirjutamiseametit peaaegu ükski. See amet ei jäänud minu pärastpoolsete toimetuste peale mitte ilma mõjuta, sest et ta mind harjutas üleüldse sagedasti sulge pruukima.

Hea meelega oleksin tahtnud linna kooli minna, nagu mõned teised minu õnnelikumatest koolivendadest tegid, kellest siin Dr. Krooni ja ohvitser Weitzenbergi nimetan. Aga isa jõud ei suutnud minu soovi täita. Siiski jätmata sundis mind mu sisemine inimene edasi tõttama. Nõnda katsusin siis iseõppimise läbi, kusjuures praegune kreis-

koolmeister ja sõber Abel mulle abiks oli, saadud kihelkonnakooli-tarkust täiendada ja laiendada. Ehk mina küll hea meelega suurel määral rahva õpetajaks oleksin tahtnud saada, nagu seda kirikuõpetaja amet võimalikuks teeb, oli siiski mulle ka liht koolmeistri amet kitsamas piiris armas. Muud kui enam teadust nõudis mu vaim. Minu isa, kellele ma ütle mata suurt tänu võlgu olen, et ta jätmata, kõigist puudustest hoolimata igal viisil oma laste koolitamist taga nõudis, oli kõik võimalikud teed ära katsunud. Aga üks ainuke tee täielisema õpetuse kättesaamiseks oli lahti jäänud: Valga kihelkonna-koolmeistrite seminaar. Sellesse kasvatuskohta astusin ma juunikuul 1871, kaunis kõhnalt ette valmistatud, ja jätsin ta juunikuul 1874 esimese numbri tunnistusega jumalaga. Vana auväärt õnnis direktor Zimse on iga kasvandiku südames enesele ausamba üles seadnud, sest ta mõistis oma kasvandikka nõnda juhata da, et ta, ilma neid ühtegi rahvalikku või muusse käesoleva aja voolamisesse tõmbamata, siiski nendes püüd mist paleusasjade järele äratas, püüdmist koolmeistrite peameistri Diesterwegi ja tubli Dittese vaimus ja meeles tööd tegema ja kui õige Jeesuse jünger elama. Vististi on iga kasvandik oma kindla elu otspaleusega tema juurest lahkunud, nagu ka mina. Mu elu juhtsalm on:

Tõde olgu siht ja sõud,
Isamaale hüüd ja jõud!

Kui väga palju see minult nõuab, seda tean ma väga hästi. Sellepärast on mu ülem hool olnud, oma elu selle juhi järele seada ja sellel juhil hoida.

Minu tulevane tööpõld oli esiteks R ä p i n a ja pärast V ä n d r a kihelkonnakool. Esimeses kohas viibisin ühe aasta, teises kohas kaks aastat. Mul oli viisiks ennast oma koolitundide, iseäranis hoolega usuõpetuse, ajaloo ja looduseõpetuse tundide vastu kirjalikult ette valmistada. Et neis õpetusasjades siis alles kõlbulised kooliraamatud puudusid, ei olnud ka teisiti võimalik. Need ettevalmistamise-tööd on minu edaspäidisele kirjatoimetuse-tööle päris aluse pannud. Nii kasvas usuõpetamise tundide ettevalmistamise-tööst minu „Usuõpetuse raamat“. Teised ettevalmistamise-tööd olen esialgu küll kõrvale heitnud, sest et aegamööda neis õpetuskondades ise kõlbulised raamatud on ilmunud. Siiski ei ole need eeltööd mind ilma kasuta jätnud.

Hakatuses ei usaldanud ma küll selle peale mõtel dagi, et mina üleüldse midagi trüki läbi võiksin avaldada.

Aga Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus ja äratamine andis mulle, nagu vististi ka mitmele teisele, julgust. Paar pedagoogilist kõnet, mis ma selles seltsis pidasin, trükiti E. K. Seltsi Aastaraamatus, teised sarnased tükid ilmusid vahel ajal elusse ärganud „Sakalas“. Nõnda oli esimene samm astunud ja sellega hakatusline kohklemine kaotatud. Siiski, mida enam ma sest saadik oma teadmisi olen laiendanud, seda enam tunnen ma, et veel palju puudub. Aga ometi ei kahetse ma seda, et kirjatöö-väljale olen astunud. Ma tean, et mul iga kasulise ettevõtmise juures ainult isamaa kasu silmas on olnud ja et ka minu väike töö üsna kasuta ei ole jäänud.

Isamaa on mul ka silmas olnud, kui ma juunikuul 1877 koolmeistri ameti maha jätsin ja ennast ülikooli eksami vastu hakkasin valmistama. Ise õppides ja tundisid võttes teenisin ma oma kõrvalise kirjatöömise-töoga, olgu kas ajalehtedes või muidu, ja tundide andmise läbi omale ülespidamise ja ühtlasi selle kulu, mis omad tunnid maksid. Jaanuarikuul 1881 tegin viimaks, peale Vene keele, ülikooli eksami ära; Vene keeles tegin selle eksami alles eeltuleval sügisel. Nüüd olen ju mõnda aega üliõpilaste kirjas ja valmistan ennast kirikuõpetaja ameti peale. Nii on ometi Jumala abiga minu algusline soov täide minemas. Ja selle kindla usuga, et Jumal iga ausa püüdmisega ja kindla vaimuga inimese tööle sigidust annab, lõpetan oma lühikese eluloo.“

*

Sellega lõpetab Paul Undritz oma eluloo-kirjelduse. Nagu manuskripti äärele Villem Reimani käekirjaga tehtud märkusest näha, on P. U. autobiograafia 1882. a. kirjutatud, s. o. peale seda, kui ta 1 aasta oli üliõpilane olnud.

Autobiograafia täiendusena olgu kõige pealt tähelepanu juhitud tema kirjatööde peale, millest ta ise vaikib, ehk olgu siis, et ta mööda minnes oma „Usuõpetuse raamatut“ nimetab, mis koolis õpetuse andmise ettevalmistusvilja saavutus on.

P. Undritz'i tähtsus seisab aga peaaegjalikult just tema kirjanduslikes produktsioonides, olgugi et tema raamatud peale mainitud usuõpetuse-raamatu tõlketööd on. Kuj niisugused seisid nad omal ajal paremate seas.

Kronoloogilises järjekorras ilmusid nad:

1. Eesti laste kirjakogu I. Looduse lood lastele. H. Laakmanni trükk, Tartus 1877. (Franz Wiedemanni järele tõlgitud.)

2. Laste kirjakogu II. H. Laakmanni trükk, Tartus 1879. See on koguteos, milles järgmiste kirjanikude töid leidub: P. Undritzi, J. Bergmanni, A. Piirikivi, G. Blumbergi, A. Kurrikoffi, J. Ruusi, Fr. Kuhlbari ja J. Hurti omi.

3. Usuõpetuse raamat. Esimene peatükk. Schnakenburgi trükk, Tartus 1879.

4. Kuldpõrnik. H. Laakmanni trükk, Tartus 1879.

5. Ebausumalalus ja kõrkuse toorus. H. Laakmanni trükk, Tartus 1880.

6. Usu äratamisest ja kasvatamisest. H. Laakmanni trükk, Tartus 1880. (Tõlkinud Kehri järele P. Undritzi ja Laane.)

7. Mõistlik jutustaja I. H. Laakmanni trükk, Tartus 1880.

8. Mõistlik jutustaja II. H. Laakmanni trükk, Tartus 1881. Selles teoses leidub iseäranis rohkesti kaastööd J. Bergmanni poolt.

9. Kaarlo Suomelaise Novelladehk uudisjutud. Schnakenburgi trükk, Tartus 1881.

10. Eesti Põllumees, 1881, XIII. aastakäik. („Eesti Postimehe“ lisa). Selle lehe omanik oli tol ajal J. W. Jannsen, vastutav toim. A. Grenzstein ja tegev toimetaja Paul Undritz. „E. Põllumees“ trükiti, nagu „E. Postimeeski“, H. Laakmanni juures.

Sellega lõpeb P. Undritzi kirjandusline produktsioon.

Need, kes temaga ülikooli-aastail kokku puutunud, tõendavad, et talle kui vanemale mehele iseäranis keelte õppimine olevat raskust sünnitanud. See paistab ka tema enesegi kirjutusest silma, milles ta tähendab, et ta gümnaasiumi lõpetuse järel alles sügisel peale abituuriumi Vene keeles järeleksami on teinud.

Ülikooli-ajast on teada, et ta 1886. a. Greeka keelega maadles, milles ta teiste teaduste rinnas oli järele jäänud.

Kui ma ei eksi, suri P. U. 1897. a. tiisikusse, ja vististi kandis ta juba üliõpilase-põlves haiguse idu rinnas, mis talt õige tööhoo ja lusti riisus. Siia juure tulid muidugi ka veel meie rahva ärkamise ajal tekkinud ägedad lahkolud, mis tema kirjanduslise tegevuse halvastasid.

Valga Peetri kogudusest on teada, et sinna 1883. a. eestikeelse jumalateenistuse jaoks adjunkt ametisse sai. 1890. a. nimetas konsistorium Valga kihelkonna eestlastele vikaari ja 14. okt. 1893. a. Paul Undritzi õpetajaks,

ordinarius ad interim. 1897. a. järgnes talle kohal õpet. R. Wühner, millest oletada võib, et ta siis suri.

P. U. oli vanemale seltsimehele A. Grenzsteinile, Valga kooliõpetajate-seminaris koos õppides, sedavõrt liginenud, et ta hiljematelgi aastatel Grenzsteini poliitilise meelsuse ustavamatest tunnistajatest oli, olgugi et ta selles piiri oskas pidada ja avaliku poliitikamehena iialgi ei esinenud.

Oma loomu poolest oli P. U. üleüldse tagasihoidlik, peenetundeline inimene.

K. E. Sõõt.

Adolf Henselt ja Dr. Georg Schultz-Bertram.

Ein Adolf Henselt-Brevier.

Herausgegeben von D i d i L o e ¹⁾ mit einem Geleitwort und einem Bildnis. Breitkopf u. Härtel, 1919.

A. Henselt-Brevier'i pealkirja kandev raamat on mulle Ella Schultz-Adajewsky poolt refereerimiseks kätte saadetud. Ta on küllalt tähtis, et Eesti lugejaid temaga tutvustada, seda rohkem, et Henselti üle toodavate teadete varal meil võimalik on pilku heita ka tema sõbra, Balti kirjaniku Dr. Schultz-Bertrami elusse ja tegevusesse.

Nimetatakse 4 suuremat 19. aastasaja keske klaverivirtuoosi, kes klaveri poeetiliste ideede kandjaks tõstsid, sest et nende virtuositeet mitte ainult otstarve asja enese pärast polnud — siis oleks Liszti, Chopini, Tausigi kõrval ka A d o l f H e n s e l t nimetada, kõige suurem häälelöögi poeet ja klaverimängu pedagoog, nagu neid vähe olnud, kelle juures õpilased mitte ainult ei õppinud head, puhast ja täpipealset mängu ja korralikku tehnikat, vaid kõige pealt poeetilist meeleolu, elegantsi kolooriidis, mõjuvat, subjektiivset häälelööki ja kunstile vastavat mitmekülgust.

Tuleb heaks juhuseks lugeda, et mulle meie muusikasemestri algul sõbralikult käelt 2 raamatut väljamaalt kätte saadeti, mis kaht muusika suurust oma sõnadega meile kõnelda lasevad, kellest üks, A d . H e n s e l t , kui oma aja komponist ja muusikapedagoog Peterburis keisrinna Maria muusikainstituutide peainspektorina tähtsa ja mõjuva seisukoha omandas, ja teine, R o b . F r a n z , muusika-ringkonnas Saksa laulu suurmeisterite hulka kuulub. Maksab tõepoolest seda suurt klaveri lüürikat, Põhjamaa Chopini, nagu teda veel Rob. Schumann, kes temaga südamlikus sõpruses seisis, nimetas, ja maksab ka Schuberti ja Schumanni järele suuremat laulu lüürikut jälle meele tuletada ajal, kus karta on muusika labasusesse

1) Saadaval „Postimehe“ ja Krügeri raamatukaupluses.

langemist ja sensatsioonilist ärevusliialdust, mille juures muusika rohkem laiusesse valgub kui süveneda suudab, pimestatuna moodsate eksitulukeste vilksuva paiste läbi, tähele panemata jättes kunsti igavesi kinnistähti, mille hulka kuuluvad mainitud Peterburi ja Halle meister. Mõlemad on oma talendi iseloomu ja omaduste õiges äramääramises klaveri- ja laulutöödega leppinud, millest nad mõlemad meile kahjuks vaevalt rohkem kui 50 oopust on annetanud, milles aga tõsised lüürilised väärtused peituvad; mõlemad on aga ka, kui oma harrastusmeistrite käsitlejad, tulevate põlvete jaoks sihtirajavalt ja edendavalt tegevad olnud, nii kaugelt kui see puutub klaveri- ja kirikulaulu-stiili meistrite arusaamise äratusesse. Nad on hea osa oma töörikkast elust seks pühendanud, et nad võorast vaimuelu oskasid oma aja ja rahva jaoks, kelle keskel nad elasid, populariseerida: Henselt oli suur klaveri klassikute ja romantikute austaja, esimeses joones oma lugupeetud meistri C. M. Weberi ning etüüdide klassiku Crameri tarbepohaselt ümbertöötaja, — R o b. F r a n z moderniseeris vanameistrid Bachi ja Händelit kontsertide jaoks.

See on ühe suure Eesti rahva sõbra, tuttava Dr. Schultz-Bertrami tütar, kes mulle need mõlemad oma sõbranna raamatud kätte saatis, sissejuhatusena sõbraliku kirja juure lisades. Dr. S.-B. elas omal ajal Torma kihelkonnas tema päralt olevas Friedentali mõisas. — Tähendatud daami soov on, „et need mõlemad meistrid ühele nii muusikalisele rahvale, nagu seda Eesti rahvas on, tuttavaks tehtaks, kuna nad talle praegu küll veel tundmata uudismaaks on, — ja see oleks Teie, muusikas arvustusvõimelisele sulele väärtuslikuks tööks“. Nii kirjutab ta mulle. Ma olen Ella Schultz-Adajevskyga kõigiti ühes mõttes: meie elame igatahes ajal, kus kunstis seda, mis ausameelne, sügav, eht ja tõeline on, mitte ikka ja igäühe poolt õigesti aru ei saada ega edendada. Seda rohkem on meie kohuseks — selle peale tähelepanu juhtida. Me teeme seda heal meelel. On mulle ju noormehe aastaist saadik mõlemad meistrid hästi tuttavad. Kui k o m p o n i s t i Henselti peame teda aga lühemalt tutvustama, sest et raamat teda meile esimeses joones kui klaveripedagoogi kirjeldab. Kõige instruktiivsemalt mõjub lähtekohtade haaramine. Õpitagu ka teda tema töist tundma! Tema on poeetiliselt stiiliseeritud etüüdi meister ja minnelaulu ning romansi klassik klaveril. Tema mõlemad etüüdid teosed op. 2 ja 5, variatsioonid armujoogi teemast ja Robert Kurivaimust (orkestriga) ning Auberi teema üle, tema teos Crameri etüüdest kahe klaveri jaoks, tema suurepärased romansid ja laulud ilma sõnadeta, noktürnid, impromptud, tantsud; kõige pealt aga heroiline klaverikontsert, üks osavuse ja oskuse võidulugu — kuuluvad kõige kaunimate ja kõlarikamate hulka, mis klaveri jaoks kirjutatud. Bach ja Chopin, tema lugupeetud eeskujud, kaks nii lahkuminevat vaimu, annavad Ad. Henseltis teineteisele kätt. See, mis tema suurtsugu kunstilise ja selge individuaalteedi iseloomustab, on lüüriliselt differentseeritud ja moderniseeritud Bachi klaveristiil Weberi tunderomantika eeleegilise põhitooniga ja Chopini unistusega. Mis halemeelsusesse puutub, siis on tema sellest täiesti vaba.

Samuti ei leidu Henselti juurest ka mitte kaprissioosselt, tujukalt esitatud varjukülgi, saladuslisi tagaseinu ega peidusi, nagu neid ka üks Lehnmann tunneb, vaimukaid pikantsusi, närvilisi moonutusi ega iseäraldusi, ei ka mitte kirglikku valuhooгу, nagu seda Chopini klaveristiilis kuuleme. Tema mäng on selge ja lai, imponeerivaks viisirikkuseks kasvav, isesuguse klaveritehnikaga oma täieliku ja kaugeleulatava sõrmistiku võtetega, — ja sellele võlgnevad tema teosed oma täielise hääleilu ja suuruse. Tema lauljõgi tungib sügavusest võimsasti, ikka suursuguselt, sagedasti hingelises graatsias, ikka terve ja sisurikas, selle juures ehtsas luulelikus kujus. Henselti klaveristiilis peitub omadus, mis kasvavad sugupõlvded kõrgete iludusideaalidega võib täita, mille kättesaamiseks tõsisel kunstiõpilasel püüd olgu.

Kuid pöörame Henselti kui klaveripedagoogi poole, kes enese ümber kogus ringkonna vaimlisi lapsi — oma õpilasi, sest et tal õnneks oli antud suure pianistilise arenemisvoolu juhtijaks saada.

Oma esimeste iseäralist suurt tähelepanemist ja imestust äratavate kontsertide järele loobus ta neist ja tegi ainult veel kitsamas ringkonnas õpetuseandmisega tegemist. Kes teda, sõrmistiku elustajat, veel klaveril kuulata tahtis, pidi katsuma pääseda peaaegu kavalusega, salaja tema korteri pühapäeva-hommikusele mängule, kus teda kuulata õnnelikujuhuseks tuli lugeda, mis meelest ei ununud. Tema üle kirjutatud raamat on sellepärast nii tähtis, et tema, ka enese kirjalikkudes avaldustes väga sõnavaene olles, ainult vähe kirjalikku on järele jätnud ja siin kõige pealt elav traditsioon meile mõne väärtulise sõna on alles hoidnud, mis pikaajalistest praktilistest kogemustest ammutatud, geniaalse klaverimeistri suust pärit — küllalt tähtis, et ta sagedasti terved köited teoreetilist teadust üles kaalub.

Klaveriõpetajad ja õpilased leiavad siin terve varanduslise kaevanduse ehtsast ja tähtsast õpetusest.

Üks tema kuld sõnust, mis iga muusikakooli ukse üle peaks kinnitatud olema, on järgmine: „On püha kohus noorsugu pealiskaudsuse eest hoida.“ Pedagoogika ja dressuur lähevad siin teineteisest lahku. Ainult kasvatus põhjalikkusele on eeltingimus hea maitse jaoks pärastistes aastates ja suude, tõesti sisurikast muusikat arusaamisega jälgida, mis mitte muud pole kui religioon — on kõigile arusaadav väljendus saladuslikust vahekorraist inimese ja jumala vahel.

Kui ükskõikne Henseltile, inimestest eemal olles töötavale pedagoogile, „kuulsuse täht“ oli, näitab tema ütlus: „Tõsine kunstnik püüab ainult iseenesele külluda, ja õnn talle, kui see tal iialgi korda läheb.“ „Igal muusikamehel peaks sõber käepärast olema, kes talle avalikult oma arvamist ütleb, kui tema kompositsioon mitte hea pole.“ Seesugused sõbrad on haruldased, aga veel haruldasemad kunstnikud, kes värvimata tõtt suudavad kannatada. Henseltil oli säärane sõber Dr. Schultz-Bertram'is, kes küllalt muusikaline, aga ka arvustusvõimeline ja vaim-

liselt hästi varustatud — ainuke, kellel eesõigus oli Henselti juures viibida, kui see oma klaverikompositsiooni kallal viilis. Siis pööras Henselt siin ja seal küsimistega Dr. Schultz-Bertrami poole, kuidas üks või teine koht tema helitöös kõlab, mille kallal ta väsimata viilida võib.

Henseltil paistab see iseenesest arusaadav olevat, et „klassikalised helitööd peavad jääma tingimata igasuguse korrektse, soliidse ja maitserikka mängu alaks, kuid siiski ei ole ta mitte sel arvamisel, et ainult klassikutega peab leppima ja modernid tuleb kõrvale heita“. Selles oletuses on temaga küll igaüks arusaaja ühel arvamisel. Muidugi saame ka hädaldusest aru: „Moodne muusika on ookean, mis mul üle pea tõuseb.“ See ookean on tema meloodika ilusa laia jõe üle ujutanud ja selle praeguse aja inimestele tarvitamataks teinud, meele tuletades mere piiramata voolu — ei osata mitte enam voos, või õigemini öeldud — vastu voolu ujuda. Sest ainult elavad kalad ujuvad vastu voolu — surnud lasevad endid tahtmata alla viia, sest et nad eluta on.“ See põhilause olgu hüüdsõnaks, ajamaitse vastu!

Kuid Henselt teab — meil on ju selles suhtes Bachi renessaansis muusikaloo juures näitus, — et „ka talle kord aeg tuleb, kus temast vahest huvitust tuntakse. See algab aga alles peale tema surma, kui ainult noodimärgid enese poolt või vastu räägivad ja kui kõik teised huvid ja tutvused ja sidemed ammu on katkenud“.

Iseäralist huvitust pakub peatükk klaveriõpetaja ülesannetest, mis, nagu igal pool märgata, rikkalikult isiklikka kogemusi sisaldab: „kergete tükkide väärtusest klaverimängu õpetusel, meele arenemisest ülesannete täielikul kordaminekul, oma vigade üle järelemõtlemise mõjust vastastikkü õpilastega, pliiatsi tarvitamisest õpetuse juures, liig klaviatuuri ligi istumisest, käte venitus- ja vetruvusharjutusest, raskete ja puudulikult mängitud kohtade käsitusist, polüfooniast mängus, kvantiteedist ja kvaliteedist muusikas vilunute juures, ühe käega harjutusest ja ei iialgi ilma, et noodid puldil ees oleksid. Passaazide otsanootisid tuleb iseäralise hoolega tähele panna, neid peab hakatusest tugevasti ja pikkamisi, kummagi käega üksikult harjutama, kolme ja viie sõrmega harjutamisest (Trillen), mis Henselti mõjul on Venemaal tarvitusele võetud. Mitte sõrmede orjaks saada, mis ühe ja sellesama harjutuskombe läbi ette tuleb; Henselt soovitakse selle vastu äraproovitud abinõu. Henselti Brevieris on terve iseseisev osa pühendatud ka näputehnikale, mis klaveriõpetajale üheks tähtsamaks ülesandeks on tema õpeviisi juures. Ainult mõned kuldsed sõnad: Igasugune näputehnika on hea, mis sihile viib. Muusikalise koha karakter ja tundmuse avaldus olgu näputehnika määrajaks. Parem käsi on ikka see, mis meile selguse annab, missuguse osa meie pahemale käele ülesandeks võime teha. — Ja siiski ei ole siin geniaalne õpetaja iialgi pedant, väiklane koolmeister. Noodilised näitused seletagu tema mõtteid, mis ikka iseseisvale mõtlemisele peaksid äratama ja kasvatama, ja siingi hoiatatakse dressuuri eest, „nagu mängitaks klaverit sellepärast, et sõrm hästi korrapäraselt tarvitada“.

Selle suurepärase reegliraamatukese lõpul, mida meie heal meelel iga muusiksõpetaja, aga ka iga klaveriõppija käes näeksime, leiduvad mõtted „ettekande“ üle, mis meie esimest kord ka õppivale Eesti muusikarahvale kättesaadavaks teeme, teades, et nendel väärtus on, sest et nad ühe suurema ettekande-kunstniku suust tulevad.

„Palju rohkem tähtsust on põhjalikul koolil, kui hiilgaval ettemängimisel, sest põhjaliku kooli läbi omandatakse hea ettemängimine, niisama kui *prima vista* (lehelt) lugemine oma usinuse tõttu, ka ilma õpetajata. Ärge uskuge mitte, et teie ainult klaverimängijailt suure tehnikat võite saada, profiteerida.“

Kui tähtis on selle raamatu sisu südamesse võtmine ühel ajal, kus vaimliste ja hingeliste väärtuste arvel ilmavaatega ette tungitakse, milles ülistatakse ainet, tehnikat, masinategevust ja jäädakse pimedaks selle vastu, mis kunstis spetsiifiline - jumalik, kui nägemata ning aineta ilma ilmutaja on. — Siiski ei kaota aga ka see sõna, millega raamat lõpeb, oma tähtsust: „Ärge laske juhust mööda minna, igalt suurelt kunstnikult vastuvõtmisevääriolist omandada.“ Et see aga välisilma mõttes ikka mitte ainult liht tehnika ei pole, mille peale suur hulk esimeses joones vaatab, vaid et siin teatavas mõttes ridade vahelt peab lugeda mõistma — seda õpitakse nimelt healt põhjalikult kunsti- ja muusikaõpetajalt, kes vaimu avaldada ja edasi anda oskab.

Paneme lõpuks veel vähe ligemalt tähele seda muusikalist sõprust, mis Balti luuletajat ja kirjanikku Dr. Schultz-Bertrami Henseltiga sidus, kes nendest vähestest väljavalitutest oli, kes teda kuulata tohtisid, kui ta muusikas enesele elas. Ligemaid kirjalikka avaldusi ja ülestähendusi oleme selle üle saanud tema tütrelt Ella Adajevskylt, kellega ma järjekorraliselt kirj vahetuses seisan.

Tartul oli omal ajal õnneks antud Henselti hingeelu tema viimases avalikus kontserdis kuulda, enne kui ta enese peitis Peterburis muusikalise-pedagoogilise elu vaikususse. Sellel õhtul näib üks tema vaimustatud kuulajatest olevat Dr. Bertram (sünd. Tallinnas 1808), kes siis kui arstiteaduse üliõpilane kontserdil viibis ja kus nad ka sõpruse sidemed eluks kinnitasid. Henselt pidi muu seas oma kuulsad linnukesed — etüüd op. 2 — kolm korda uuesti mängima. Nii oli siis Tartu kontserdipublikumil juba tol ajal see visa omadus, et ta virtuosidelt lisapala välja nõuda oskas.

Tolleaegne ülikooli muusikadirektor Fr. Brenner on pärast seda veel 40 aastat vaimustusega nendest muusikalistest mõjuavaldustest ja muhjetest rääkinud, nagu oleks ta nad päev enne seda omandanud. Viimased loorberilehed oma lühikesel virtuosiraal Tartus vahetas Henselt varsti peale seda Peterburis vaikse ennastsalgava tööga klaveriõpetajana, hoolimata hiilgava keisriliina muusika-ringkonna avatlustest ja meelitustest. Dr. Bertram elas siis kirurgia assistendina Pirogovi uuesti asutatud arstiteaduse-akadeemias ja oli sagedasti ikka heal meelel nähtud naljarikas külaline Henselti majas. Hiljem lõpetas ta riigiteenistuse ja asus

maale oma esivanematelt päritud mõisakesesse Torma kiriku lähedale, kus ta kahekordset tegevust avaldas — kui arst oma seal asutatud silmakliinikus ja kui kodumaa folkloristiline kirjanik, kellelt meie 50. aastatelt nii mõnegi Ee stile iseloomulise teose oleme pärinud, mis tema armastatud Eesti rahvale tema isamaalisest meelsusest kestva mälestuse jätvavad. Et eestlaste seas tol ajal iseäranis rohkesti silmahaigust ette tuli, oli ta neile oma arstliku tegevuse läbi heategijaks. Kirjalikud tunnistused maarahvaga läbikäimisest on ta maha kirjutanud oma raamatus „Wagien“, mida aga kahjuks raamatuturul peaaegu mitte enam saada pole. Dr. B. kirjatöö aineteks on Eesti rahva kombed, muinasloomised pärandused ja iseäranis Kalevipoja regivärsid. Talle omane kirjutusviis on huvitav, piltlik ja ikka kaasatõmbav. Ta leidis tol ajal veel osaldasa elavat rahvalaulu, kus ta midagi Fausti muinasloo sarnast arvas ära tunda võivat, mis ta oma „V a r a v a a t j a“ näol kokku võttis vägimehe looks, mida kaua kadunuks peeti ja mis alles hiljuti alguskirjas üles leiti (Ella Schultz-Adajevsky).

Bertrami tähtsamad tööd ei ole mitte veel Eesti keele tõlgitud; nad pakuvad rohkel määral huvitavaid kultuuriajaloolisi aineid. Viljarikkailt tööpäevilt, kahekordselt tegevusraalt näivad ka tema „Ingliskeelsed kirjad sõbrannale“ pärit olevat, mis ikka veel trükkimata pärijate hoiul Priidentaa lis kirstu nurgas seisavad, nagu Nibelungide kasutamata vara — kuni nad kord kõdunenutena purunevad. Olevat ka kirjavahetus Dr. Kreutzwaldiga olemas, mille saatuse üle aga praegu midagi kindlat oletada ei tea. Võib ütelda, et just niisugune iseloom, nagu see ühele peenele rahvalikule jutustajale (*causeur*) ja maa ning rahva terasele tähelepanijale ja rahva heategijale ning tööarmastajale omane — just vabas kirjavahetuses *tête à tête* nii mõndagi tähtsat kultuuriloolist tähelepanu-materjali tallele on pannud, millel momentpildina seks kestev väärtus oleks, et oma aja päevajuhtumisi valgustada. Meie kodumaa ajaloo ja läinud päevade huvides ei tohiks meie sellest viljakast sulest midagi kaduda lasta, sest et meil sarnaseid vaimukaid kodumaa kirjanikka, nagu seda Dr. B. oli, mitte palju pole.

Töõga koormatud Peterburi helilooja pidi oma Balti sõbra läbi iseäranis ka Eesti rahva jaoks määratud teosega võidetama: see oli eestikeelne väljaanne kõrgesti-kuulsast Mozarti Requiemist, mis meister teatavasti veel oma surmavoodil oli loonud. Et ka Henselt seda Dr. Bertrami poolt ülistatud helitööd austas, võttis ta oma kätte teose muusikalise osa populaarse väljaande oreli või harmooniumi jaoks tarvituseks kirikus, koolis ja kodus, et kompositsiooni sel kombel rahvale kättesaadavaks teha, sest et muusika eest hoolitsemises maa paigus siis veel alles esimesi vagusid aeti, olgugi et Dr. B. Eesti rahva kohta sagedasti oli tähendanud, et ta muusikaline rahvas on. Rahvasõber püüdis seda annet ka oma poolt edendada, m. s. iseäraldi muusikariistade kinkimise läbi, ilma et ta selle juures tööst ja vaevast oleks hoolinud. Tol ajal puudusid muidugi veel valitsuse poolt toetatud muusikakoolid andelistele inimestele süstemaatilise õpetuseandmise jaoks; samuti näib, et orkest-

ridki puudusid. Mozarti Requiemi väljaanne 7 keeles on unicum, mis leidub praegu vahest veel Mozarti muuseumis Salzburgis. Ella Schultz-Adajevsky nimetab mulle peale eestikeelse väljaande ainult veel Läti, Rootsi, Soome ja Vene (luuletaja Maikovi) väljaannet. Kui me ainult kirjavahetustki silmas peame mitmesuguste tõlkijatega ja väljaandja enese poolt toimesaadetud trükipoognate lõpulikku parandust, siis saame pildi Dr. B. hiiglatööst, mis mitmed kuud võis kesta. Balti luuletaja oli polüglott, oskas kõiki neid keeli, kuid ilma et tal^{neis} tarvilikku vilumust oleks olnud. Temale iseloomulikus viisakuses jättis ta siiski oma nime raamatu kaanele märkimata, kus ainult Henselti nimi seisab. Requiem on Breikopfi ja Härteli kirjastusel ilmunud ja mäletan teda kord ka kätte saanud olevat. Ella Schultz, anderikas Itaalia muusikakirjanik ja helilooja, avaldab kahetsust omas mulle saadetud kirjas, et ta Eesti keelt mitte küllalt ei oska, keelt, mis oma viisirikka ilu poolest Greeka ja Itaalia keelele järgneb. „Kui heal meelel tabaksin ma veel oma vanul päevil seda keelt ära õppida!“ ütleb ta.

Kirjanik elab praegu Rheini ääres. Tema avaldab aga lootust, et tulevikus ometi vahest kirjandusest harrastatud isik leidub, kes välja annaks Bertrami tööd uuesti, mis kahjuks trükivigade läbi moonutatud on, sest et nad omal ajal Saksamaal trükiti ja vead siis seal arusaadavasti nii tundmata keele juures võisid ette tulla.

Niipalju kui tean, ei ole Mozarti Requiemi suuremal määral Eesti rahva ringkonnas mitte rohkem ette kantud, kui viimasel (III) Tallinna laulupidul (1910), kus ta 14. juunil ühendatud segakooride, solistide prl. P. Brehmi, prl. Tiisiku, hr. Väinö Sola ning hr. Georg Stahlbergi ja orkestri ühisel tegevusel M. Lüdigi juhatusel publikumiga täiskiilutud Kaarli kirikus kuuldavale toodi. Juhust tema edespäikeseks ettekandmiseks oleks tulevikus küllalt sõjas langenute auks toimepandavatel suurematel mälestuspidustustel. Loomulikult peaks siis aga originaal-orkester ettekande saatjaks olema. Isamaalise rahvasõbra populaarne väljaanne võiks selle juures väga hästi oma missiooni täita — see maailma-kirjanduses suurepärase ilukõlase kastetud meistr töö saaks hingevaraks kodus ja koolis rahvale, kellele laulujumal Vanemuine juba varakult jumalikust andest sügava arusaamise on hälli pannud. Kiriku- ja kooliraamatukogude asutamise puhkudel aitab see standardteos praegu märksa rohkem kui enne täita seda rahvakasvatuse ülesannet, mille läbi muusika ikka on oma kõrgemast ilmutusest tunnistust annud ja millest kord rahva isamaaline sõber õigesti aru sai mittedoodsail ajal, kus muusikalisel alal kavatsuste tegelik läbi viimine palju kitsamais piires liikus kui täna.

Tartus, 1. okt. 1920.

Carl Hunnius'e järele tõlkinud K. E. Söö t.

Killud.

Rootsi kuninganna Kristina kiri.

Kunninga Kesfo Ramatust

See

Tarto Linnaff.

Minna Christina Jummalaff armuust saadetut Rotfi, Godfi ja Wendne wälja wallissetut Kunninga Prawwa Perris Würsti ja suur Würsti Prawwa Siwlandist, Erzogi Prawwa Estimaaff ja Carelimaaff Preilein üle Ingermalandi ? ? ? ja weel ennam maadedeft.

Self

fel Kattékünnetiil Et se Emma Joeggi Kus se Tarto Lind on Techtut ja praegu seifap self Linnaff nink Roppust Pohjan sisen Ei sa Erra Rikkutut ja se Joeggi Joksmisest ei pea sama ülles piddatut, annan minna se Kesk se perraff, et eggalits kel omma moisa ehk Maa, kas ta küll ka temma Piri Liggidal on, olgo ta Moisionik ehk mitte moisionik Tallopoig omma keela nodadega ehk Tekkedega puust Linna Liggidal Sillade jure alla Peipusse sisen ehk üllewelt Werfchewi¹⁾ poolt ei Tohti panna. Kui ni suggune noodt ehk Tökke Linna Liggidalt üle poolt ehk alt poolt saap leitud, peap se Tarto Linna Wallitfejal sel sammal kombel sama Teada antut ja temma kohus olgo, et ni sugguset Säfät ja Nodat Tarto Linna kohto Lebbi peap Erra ja mahha kiskutut sama. Ja kui monni Tahaks Radiit Polwede Lebbi sedda Priks Ennesel saada, Ei pea ka Radiit sedda kohhust olla andma. Ja kes selle minno Kohhuse Wasta teep ja on, ollgo Warfi Siscal Lebbi Riga Linna suure Kohto sise erran Kaawatut ja Linna Lekkitut, et Temma saap kui Keik teifet Kurga do teggigat Kesfo gerrele Nuhtlusse alla saada.

Meie Kelame jo Kesime ka sel sammal Kombel ommae Kinral Kuwerneril sel Siwlandi ma üllen, ja Keik nende Teisten Kohto saklak ja kis agga Wallitfejat on, kis praegu sin Siwlandi moa sehhen on, ehk perraff sedda weel saawat sago minno Kesk teada antut, ja Kige needt Kis minno Wallitfusse all om. Et ükski Ei Tohti sel Eigusse Wastan, mis meige omma Tarto Linnal olleme annund, teggema, Erra, Kiendo Ehk Teistwiilil panna, sel sammal, ehk weel tullewaff Kombel, feistwiilil teep kui meige tahtmine om: Et Bürgermeistrit ja Rath ja Tarto Linna Rahwas ja Koddanikkut keik minno Kesfo wasta teggewaf. Kindlaste Toeks olleme sedda Kesfo omma Ennesse Käga, Nimme alla Kirgotandf ja omma ennese kunning Riki Pestsaffi alla Pannut. Antut ja Kirgotuf meige Kunninga Schlosii peale Stokholmi Linnaf sel 20-nel pewal augusti kuul 1646-es aital.

Christina s. Silswertinna.

L. S.

1) Saksakeelses tekstis: Werfcherw (s. o. Wörtsjärw).

Toimetusele saadetud kirjandus.

- M. Univer: Bioloogia. Elektroonist — inimeseni. „Odamehe“ kirjastus Tartus, 1919. 151 lhk.
- Friedebert Tuglas: A. H. Tammsaare. Kriitiline essee „Odamehe“ kirjastus, Tartus 1919. 67 lhk. Hind 5 mrk.
- Tuled sügis-öös. Karl Rumor. „Odamehe“ kirjastus, Tartus, 1919. 140 lhk.
- August Gailit: Klounid ja faunid. Följetoonid. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1919. 159 lhk.
- Ilo, kirjanduslik kuukiri Nr. 1 november 1919. 68 lhk. Toimetaja Friedebert Tuglas, väljaandja kirjastus „Odamees“:
- J. Lang ja O. Sulla: Füüsika oskussõnastik. Eesti Kirj. Seltsi Keeletoimekonna toimetused nr. 7. Noor-Eesti Kirjastus 1919. 120 lhk.
- Mart Lekstein: Kurbus. Luuletused. Noor-Eesti Kirjastus 1919. 62 lhk.
- Jaan Kärner: Maises ringis. Luuletused 1913—18. Noor-Eesti Kirjastus 1919. 62 lhk.
- Friedebert Tuglas: Liivakell I. Autori näopildiga. Teine trükk. Fr. Tuglase teoksed Nr. 1. Osaihisus „Noor-Eesti Kirjastus“. 188 lhk. Hind 20 mrk.
- Friedebert Tuglas: Liivakell II. Autori käe kirja näitega. Teine trükk. Fr. Tuglase teoksed Nr. 2. Osaihisus „Noor-Eesti Kirjastus“. 184 lhk.
- Oskar Luts: Suvi II. Pildikesed noorpõlvest. Teine trükk. Noor-Eesti Kirjastus Tartus, 1920. 196 lhk. Hind 15 mrk.
- Eesti Tehnika Seltsi Ajakiri. I aastakäik. K.-ü. „Rahvatülikool“ Tallinnas.
- Geograafia kui teadus ja ülikooliaine. J. G. Granö. Eesti Kirj.-üh. „Postimehe“ kirjastus Tartus 1920. 30 lhk.
- Oskar Wilde: Salome. Draama ühes aktis. Prantsuse keelest Henrik Visnapuu. Teine trükk. „Odamees“ 1920. 62 lhk.
- Milli Mallikas: Kirjurida. Kirjastusaktiaselts „Varrak“ Tallinnas, 1920. 162 lhk. Hind 30 mrk.
- Jaan Kärner: Kõigest tugevam. Novell. Kirjastusühisus „Varrak“ Tallinnas, 1920. 70 lhk.
- L'Esthonie et les Esthoniens par Emile Terquem. Paris, 1920. Collection de „L'Action Nationale“. 18, Rue Duphot, Paris, Un volume in-8. Prix: 2 francs.
- P. Rootslane: Tulevik. Eesti nooremate tähtsaamat 1920. aastaks või va' „Vemmalvärsside“ Album. Trükitud „Tuleviku“ kuluga. 128 lhk. Hind 2 naela värsket võid ehk 10 Eesti marka.

Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri

„Eesti Kirjandus“

jätkab käesoleval (1920.) aastal — XIV aastakäiguna — oma ilmumist sennisel kujul, iga kuu kohta üks number.

Tellimisehind: 40 marka aastas.

„Eesti Kirjanduse“ sennistest aastakäikudest on veel tagavaral:

XIII aastakäik (1918/19) — hind 30 marka.

Oma kirjastuseladust soovitame järgmisi raamatuid:

Joh. Kunder: **Eesti vanemad laulikud.** Hind 10 mrk.

J. Jõgever: **Eesti keele häälikute ajalugu.** Hind 15 mrk.

Tellimiseaadress: Tartu, Eesti Kirjanduse Selts. Seltsil aadressil tuleb ka

Eesti Kirjanduse Seltsi liikmemaks

õiendada, niihästi sennistel liikmetel kui ka liikmeks astujail. Liikmemaksu suurus on:

1918. aasta kohta 5 mrk.

1919. „ „ 5 „

1920. „ „ 25 „ ja peale selle tuleb

neil seltsiliikmetel, kes käesoleval aastal ilmuva aastaraamatu (1917.—1919. a. kohta) soovivad saada, veel 8 marka maksa. Eluaegne (ühekordne) liikmemaks 500 marka.

Et üksnes need liikmed, kes ka 1920. a. liikmemaksu ära on maksnud, tänavu ilmuva aastaraamatu liikmenimestikku märgitakse, siis palutakse liikmemaksu õiendamiseks rutata. Ühtlasi oleks väga soovitav, et iga liige seltsile oma elukutse (ameti) ja aadressi lähemalt ära tähendaks.

Eesti Kirjanduse Selts.